

809

003

G-25

ՍՈՒՐԲ ՄԵՍՐՈՎԲ

ԵՒ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՍԿԷԴԱՐՆ

ԳՐԱՍԻՐԱԿԱՆ ՓՈՐՁ ՇՈՒՐՋ ՆՈՐԱ ՎԱՐՈՒՅ ԵՒ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐՈՅ ԳԻՒՏԻՆ

Դարք բոլորին զյիշատակամ,
Յաստուածութիւն խառնի համբաւմ.
Հովանամամ մըմա երկինք,
Իմքմ հովանի երկրին իւրոյ.
Եւ գերեզմանքըմ սուրբ բազինք
Հայրենակալ ստեղանց սիրոյ.

Աւելւ. — Հայրենի էջ 7

ՎԵՆԵՏԻԿ — ՍՈՒՐԲ ՂԱԶԱՐ

1914

ՍՈՒՐԲ ՄԵՍՐՈՎԲ

ԵՒ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՍԿԷԴԱՐՆ

03
25

1000 0

14 JUN 2005

ՍՈՒՐԲ ՄԵՍՐՈՎ Բ

Ե Ի

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՍԿԷԴԱՐՆ

ԳՐԱՍԻՐԱԿԱՆ ՓՈՐՁ ՇՈՒՐՋ ՆՈՐԱ ՎԱՐՈՒՅ ԵՒ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐՈՅ ԳԻՒՏԻՆ

Գր. Հ. Գաբրիել Վր. Մաթևոսյան

Դարը բոլորին գլխատակում,
Յաստուածութիւն խառնի համբաւն.
Հովանանման նրմա երկինք,
Ինքն հովանի երկրին իւրոյ.
Եւ գերեզմանքն սուրբ ըագինք
Հայրենական ստեղանց սիրոյ.

Աւել. — Հայրունի էջ 7

ՎԵՆԵՏԻԿ — ՍՈՒՐԲ ԳԱԶԱՐ

1914

809

003 | 168-40
7-26 Андр. Вдовин
и неизвестных
наблюдая в

UN 11-5774 2011-81

[illegible]

U. Z. 7.

Մ. Մեսրոպեայ վարուց պտտմութիւնն մենք գրած էինք 1904 թուականին, երբ մեր յարգելի հանգուցեալ բարեկամն Գր. Խաչաթեանց այդ մասին մրցանակի յայտարարութիւնն արաւ։ Նկատելով գործս թերի փափաքելի կատարելութենէն, զանց արինք տպագրութեան տալու։ Պատահաւ մի երկու տարի առաջ կարգացուեցաւ վանացս ճեմարանական համախմբութեան մէջ, և հետաքրքրական դատուեցաւ. սակայն գոհ չլինելով ինքնին մեր շարագրածէն, տոկաւին մոռացութեան մէջ պիտի մնար, եթէ Գրոց գիւտի ֆոքեղեանն չղարթուցանէր ամեն հայի սրտի մէջ նիրհեալ գաղափարներն, որով գնահատել և դուռստել կամեցաւ համայն ազգն իւր Մեծ Զաւակը։ Այս գրասիրական փորձն գրելու համար մենք այլ իւր կենսագրի հետ միայնացանք մեր խորհրդանոցի մէջ, իբր մոռացութեան տալով այդ մասին ցարդ եղած հրատարակութիւնը, պահելով միայն այն յիշողութիւններ զոր ամբարած էինք Ն. Զարբանակեանի «Հին Մատենագրութիւն Հայոց» գասագիրքն ուսած ժամանակէն։ Փորձեցինք անկախ յայլոց ուսումնասիրել մի միայն Ե. վարու ժամանակակից հասկարոյսմ երեք պատմագիրներու ասածներն, և պատկերացնել իրերն որպէս թէ բնականապէս պատահած լինէին։ Մեզ թուի որ նոր բան արած չենք, այլ ամեն հայ բանասէր այնպէս արած է կամ պիտի անէ, եթէ կամենայ ամփոփուիլ հայ կեանքի և հայ մթնոլորտի մէջ։ Ուստի զարմանալի թող չթուի որ մենք փոքր մի տարբեր շաւիղով գնացեր ենք սովորական եղանակէն, յորում երբեմն երկակայութեան թռիչքն առելի ծաւալ առեր է։

Այբուբենի ուսումնասիրութիւնն առանձին գլխով պէտք էր զբաղուիլ, որ աւելի լեզուագիտութեան կը վերաբերի, մենք չկարողացանք մեզէն անկախ պատճառներու համար հին ձեռագիրներու նմուշներ նմանահանութեամբ պատկերացնել, այլ ընդհանուր գաղափար տալու համար դրուած են գրերու մէկ երկու օրինակներ, այլ և այլ դպրութիւններէ բաղուած և յերկրած

գրերու տարբերութիւնն զանազանելու համար: Եւ որովհետեւ լատինական աղբիւր մի մատնանշած ենք, և Հռութանոսի լատին գրչութեան հրաշնայի արուեստով կերպածեալ գրերն՝ բնական է որ լատին նկարագիրն պահելով և անոնց ընտրութիւնն անելով, աւելի շուտ լատին այբուբենի կարգաւ կը դասաւորէին գրերն քան թէ կլասիկ յունարէնի, որուն պաշտպաններն շատ եղած են: Մեսրոպը և Հռութանոս ձիգ թափեր են հայկական հնչումներն լրացնել, ինչ որ չէր կարողացել անել Պլատոս ճարտասանն, որով ոչ Գանիէլեան անյայտ և ոչ յայտնի յունարէն այբուբեն առանձինն հիմք կազմեր են Մեսրոպեան այբուբենին, որոյ համար ասուած է նորոգ և սրանկելի. որոյ կցեր են նաեւ բարեփոխած փ և ք լատին գաղութներու յունարէնէ առնուած տառերն: Եթէ պատեհ համարուի առնել երկրորդ տպագրութիւն, մեր գիտեցած և գիտուելիք թերութիւնք ըստ կարի կը լրացուին հանդերձ ժամանակագրութեամբ:

Հ. Գ. Վ. Ն.

ՍՈՒՐԲ ՄԵՍՐՈՎԲ

Ե Ի

Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ի Ո Ս Կ Է Դ Ա Ր Ն

Ա Յ Ն մեծ մարդու վարքը, որուն ճակատագրուած էր մտքի և գրչի աշխարհակալութեամբ՝ կերպարանափոխել Սքանազեան ազգին և Հայաստան աշխարհի ոգին և սիրտն, և ապահովել նորա կեանքն ժամանակի հարուածներու դէմ, պահպանել նորա գոյութիւնն ապագայ դարերում, գրած է Կորին, Մեծ Ուսուցչի կրտսերագոյն աշակերտն էր ինչ մին, զոր Ղազար կոչէ «այր ցանկալի»: Կորեան հակիրճ պատմութեան մէջ ամփոփուած է ութսուն և թերեւ աւելի ձիգ տարիներու բեղմնաւոր և ստեղծագործ կեանք մի: Այդ կենսագրականն յոյժ համոռու կ'անցնի Սրբոյն ծննդէնէն՝ մինչև աշխարհէ հրաժարիլն. նորա քաղաքական պատկերն ուրուագծուած է մի քանի բառերու մէջ: Իսկ համեմատաբար աւելի երկար կը զբաղի նորա հոգևոր և առանձնական կեանքի, զորոյ գիւտի և անոր տարածման գործողութեանց նկարագրութիւններով:

Թէպէտ և այս մասամբ ևս, կարելի է ասել, որ շատ փափաքելու բաներ անտեսուած են. վաթսունէն աւելի երկարողի, ուշիմ և փափկ կաճայն աշակերտներէն դեռ աւելին կարելի էր յուսալ. բայց ի զուր, տակաւին երկար դարերու մթութեան քողն կու ծածկէ սքանչելի մարդուն վառարանն, ուստի ծագեցաւ մեզի «Նորոգատուր աստուածեղէն շնորհ և լուսաւոր վարդապետութիւն և հրեշտակարար կրօնիցն առաքինութիւն»¹: Մեր առաջադրած ուսումնասիրութեան մէջ չենք ծրագրած Կորեան ամբողջական պատմութիւնն ըննութեան ենթարկել, այլ մեր բանաստեղծութեան նիւթ վերցուցեր ենք միայն սկզբի հինգ կամ վեց տողերն, յորում յիշատակուին Մաշտոցի գաւառն՝ Տարօն, գիւղն՝ Հացեկաց, և հօր անունն՝ Վարդան²:

1. Իր որդի առն երանելոյ վարդան կոչեցելոյ... Կոր. էջ 6:

2. Տեղեկացեալ և հմուտ եղեալ աշխարհական կարգաց, ցանկալի եղեալ զինուորական արուեստին իւրոց զօրականացն... Անդ:

3. Կորին... Անդ:

4. Ան զոր ի նախակարգ բանիս նշանակեմք վասն որոյ փոյթ արարեալ մեր պատմելոյ, էր Մաշտոց անուն, ի Տարօնական գաւառէն ի Հացեկաց գեղջէ, որդի առն երանելոյ վարդան կոչեցելոյ: Անդ:

Այս թանկագին բառերու առաջնորդութեամբ, տալով մի նոր լուսարանութիւն, պիտի փորձենք նշոյլ մի սփռել թանձրամած խաւարի մէջ, և ցուցանել եթէ հնար լինի, պատմական աղբերաց օգնութեամբ Ս. Մեսրոպբայ տոհմի ծագումն և Տանուտէրական պատերն: Ուստի մեզ նպատակ դրած եմք ապացուցանել թէ Ս. Մեսրոպբայ պատկանում է Հայկեան շրջանի մեծ նախարարական ցեղի, թէ նորա տոհմը ազգակից էր Արշակունի թագաւորաց, և մերձաւոր արեւակից Ս. Սահակայ, թէ Հացեկաց գիւղն սեփականութիւն էր Վահագնեաց տոհմին, ուստի էր հարձն՝ որ ըստ Բուզանդայ՝ ծնաւ որդի մի Վրիկ անուն, մօր կողմէն թոռն Տիրան թագաւորին, և թէ այս Վրիկ նոյն է Վարդանայ հետ, որ սեփականատէր էր Կարճազատաց (կամ Հարճազատաց) գիւղին և հայր Ս. Մեսրոպբայ:

Արդարեւ գործ դժուարին և անհաւատարի, քան սաւառնակի մը կամ ջրասուզակի գիւտն, և չենք տածեր անքան յանդգնութիւն ոչ յանչափս յօդ բարձրանալու և ոչ ի խորս մխրճելու, այլ հաստատուն գետնի վրայ նստած պիտի փորձենք երկու ամուլ քարեր իրարու շփել, գուցէ կայծ մի ցայտէ և նշոյլ արձակէ այն բազմադարեան խաւարի մէջ, որ կը ծածկէ այդ գաղափարական հորիզոնն¹:

Իբրեւ աղբիւր վարուց Մեսրոպբայ, յիշուած է նաև Սուրբ Եր. հո. «Պատմութիւն վասն սրբոյն Սահակայ Հայրապետին և Մեսրոպբայ Վարդապետին»: Սակայն հարեանցի մի աղնարկ բաւական է հասկանալու այդ ճառագործութեան արժէքն առաջարկեալ հարցի մէջ: Համաձայնելով այլ բանասիրաց կարծեաց, նաև ըստ մեր տկար տեսութեան, ոչ մի պատմական կարեւորութիւն չունի և ոչ համեմատելի Կորեան պատմութեան հետ, թող թէ նորան վերագրել: Յետին դարերու գործ է, մի ներքողեան յերկրուած մեր չորս պատմիչներու գործերուց:

Միջին դարերու գրիչ լինելն՝ երեմիական ոճէն յայտնի է, աւելորանաց և արշաւանքներու դարու մարդ է, ինչպէս են մեր Լ-թ դարերու ողբերգակ պատմիչներն: Սա ևս անկախ իշխանութեան և ինքնագլուխ Աթոռոյ գաղափարն կորուսած, սրտառու յիշատակաւ Միածնաէջ Կաթողիկէին, աչքերն դէպ ի Սիոնն կը դարձունէ, այն Սիոնն զոր ողբային Սաղիմայ որդիքն բարեւացուց գետեգերքներու վրայ:

Եթեմերորդ դարուն մէջ Հայոց Սիոնն եղաւ Քալուղաշտի Զուարթնոց Եկեղեցին², որ հայ մտքի մէջ հաւասար էր Սողոմոնեան Տաճարին, մանաւանդ աւելի իմն գերազանց:

Հուսկ ուրեմն ամեն տարակոյս կը փարատի, ի նկատի առնելով որ Կորեան «Մաշտոց» կոչուեալ չունի, այլ իւր յատուկ «Մեսրոպբայ»:

1. Կանխեմ ասել որ մի զոհացուցիչ եղբայրացութեան զաւու համար, ուշ գործուցինք նաև մեր երկու նոյն ժամանակի պատմիչներու զրաճներու վերայ, Վազար Փարպեցւոյն և Մովսէսի Խորենացւոյն, որք զփառաբար այնքան բան կ'ասեն, ինչ որ զրաճ է Կորիւն: Երկուքի տարբերութիւնն յայտն է որ, Փարպեցին հետեւած է Կորիւնին պահելով Մաշտոց անունն, ի բաց առեալ Սահակին վերագրածն և Խորենացուն ներմուծուած գլխէն: Իսկ Խորենացին մանրամասնութեանց մէջ թեթեւ շեղումներ ունի, և որ դիտելին է, անտես արած Մաշտոց կոչումն, անոր տեղ գործածուած է Մեսրոպ (կամ Մեսրոպբայ): Ընդ այս վերջին ձևն նախընտիր կը համարինք: Անշուշտ սա ունենալու է իւր իրաւացի պատճառը, զոր յետոյ պիտի տեսնենք:

2. Հաւանորէն կառուցուած էր Անտիոքայ մէջ Կոստանդիանոսի շինել տուած կաթողիկէին կամ մի այլ Հռոմէական շէրմի (Mausolee) հետեղութեամբ:

և ապա նոյն ինքն կ'ուղարկէ զընթերցողն առ Կորիւն¹, «Կատարեալ պատմութիւնն» զայն կոչելով:

Ուզած ենք օգտուիլ նաև Զենոբ Գլակէն: Որքան և մեր ողբացեալ վաղեմի բարեկամն Գր. Խալաթեան զայս յետին դարերու գործ ցոյց տուաւ, սակայն մեզ համար խմբագրութիւնն չէ կարեւոր, այլ խմբագրուածն, որոյ հում նիւթերն կանուխէն կային ցիր և ցան Գլակայ Վանքի և այլ վանորէից Ծովագ և այլն, փոշոտ դիւաններու մէջ և իննեղորդ դարու կամ աւելի ուշ խմբագրողն, չմտաբերելով Ի. դարու քննադատները, համեմեր է իւր խմբագրութիւնն նաև յետին դարու յիշատակարաններով, որով հեղինակութիւնն նուազած:

Մեզ հետաքրքրողն նախապէս ժամանակագրական կարգն չէ, այլ ժամանակագրուածն, իրն և պատմութիւնն, որ կայ և խօսի. անձանք թին ոչ ոք ցանկայ, եղած է մի պատմութիւն որ և գրուած է. սակայն պէտք չէ փիշեցնէ մեզի եթէ իւր տեղը չգտնենք. ինչպէս մի հոյակապ շինութեան բեկորներ որոնք ազուցուած են մի յետագայ շինութեան մէջ, որոց ուսումնասիրութեամբ կարելի է վերականգնել հինն, առանց խախտելու կամ արհամարհելու նոր շինուածքն:

Այսչափ են մեր անդրանիկ պատմագիրքը, որք չափազանց աղքատ են Մեսրոպբայ կենսագրականին նկատմամբ. և եթէ աւանդաբար տրուած շրջանակի մէջ մնանք, ոչ մի նորութիւն, ոչ մի լուսարանութիւն չենք կարող տալ ընթերցասիրաց, վասն զի անլուծանելի կը մնան այն հարցերն որք Ս. Մեսրոպբայ անձնաւորութեան շուրջն կը բոլորին, թէ ուստի՞ էր ծագումն, ի՞նչ ազգից և որպիսի՞ շրջանի մէջ ապրած ի մանկութենէն, մինչև նորա երեւալը Հայաստանի բեմի վրայ իբրեւ Ուսուցող Հայոց ազգին:

Ս. Մեսրոպբայ նախնիքն գտնելու համար, հարկ համարիմ շօշափել փոքու իւրից Հայ ազգի ծագումն:

Արեւելասիրաց պատմական հետազոտութիւնը ապացուցած են որ նախապատմական ժամանակներ Արեւելքէն մի գաղթականութեան հոսանք անցաւ տարածուեցաւ, մինչև Եւրոպիոյ արեւմտեան սահմաններն²:

Սոյն գաղթականութեանց միջոց առանձին ընտանիքներ հաստատուեցան նաև Հայաստանի մէջ: Այս արիական գաղութն, իւր թողած երկրի նմանը գտնելով նոր գաղթավայրում, վերջնոյս սարերն և գետերն տարբեր անունով չպիտի կոչէր, այլ այն ինչ որ սիրելի էր իւր սրտին՝ Մասիսն, Արարատն, Արագածն, Երասխն, Արածանին և Տիգրիսն և գաւառներն, Տոսրն, Տուրուբերան, Տարօնն և Այրարատեան աշխարհն: Եւ բերէին իրենց հետ նաև պաշտած աստուածն, Արևն և նորա պաշտամունքն. Վահագն՝ կեանք և լոյս, Դեմետր՝ երկրագործութիւն և ոյժ, Դիսանէս բժշկութիւն և բնագիտութիւն, միով բանիւ Մոգաց գիտութիւնն, վարդապետութիւնն և կրօնքն, հաստատելով յԱրմաւիր, յԱշտի-

1. Այսպիսիք էին վարք երանելիացն, Ս. Սահակայ և Մեծին Մեսրոպբայ, և այսպիսի քաղաքավարութիւնն նոցա, մանաւանդ թէ և առաւել քան զսոյն զոր գրեալ է (Կորիւն) ի Կատարեալ պատմութեան նորա (Սուրբ. հո. Ա. 37):

2. Կայ միւս ևս կարծիք ոչ անհաւանական, արեւմտեան կողմէն մի գաղթականութիւն մտեր է Հայաստան այլևայլ անուան տակ, Թրակեան, Փոբեգեան կամ Հաթեան կոչուած:

շատ, Բագարան և յԱնի են։ Ս. Գիրքն իբրև հնագոյն պատմական յիշատակարան, Եզրիպտական ամենայն գիտութեանց վարժուած Մովսէսի գրչէն ելած, կը հաւաստէ այս արեւելից եկած գաղթականութեանց որք հաստատուեցան Հայաստանի մէջ¹։ Համաձայն արտաքին և Ս. Գիրքն պատմածներուն, ունի նաև մեր Պատմահայրն Խորենացի գրած արեւելից եկած գաղթականութեանց մասին, յառաջ Բան Հայկայ գալուստն²։ Ուստի՞ գտեր է մեր ծերունին 15 դար առաջ իւր պատմութեան աղբիւրն, յեզրիպտ թէ յԱղեքսանդրիա՝ Բագմովիպէն իբր Համայնագիտական մի մատենէ, և որոյ պատմութեան ինքն կը հաստատէ իւր ժամանակի անգիր զրոյցներով, որ աւանդաբար անցեր էին բերնէ բերան, սերունդէ սերունդ, ամեն մի նախարարական ցեղի, տոհմի և տան մէջ։

Խորենացու յարգն ըստ ինքեան պէտք էր արժանապէս գնահատուիլ, երբ մեր օրեր բեկազրոյց ընթերցումն ամբողջական պատմութեան ձևով սկսաւ նկարագրել հարաւէն նախապատմական ժողովրդեան մը յառաջ խաղացումն Հայաստանի հողի վրայ, գրեթէ բոլորի նոյնութեամբ, ինչ որ արդէն գրած է Խորենացի, որով Հայկ և իւր սերունդն մեկնելով Բաբելոնէ, Տիգրիսի ուղղութեամբ, Մղերդի գետափէն և ձորերէն բարձրանալով՝ Բաղիշու մօտով կ'իջնէ Տարօն և անտի ի Հարբ՝ թողով ի հարաւ զՏարօն։ Հայկ և իւր յաջորդներն խաղաղ տիրապետութեամբ բնիկներու վերայ կը տարածուին հաւասարապէս ղէպ ի վան, մինչև ի Կապադովկիա և Կովկասու սարերու ստորոտներն։ Բայ ի թագաւորաց անուններէ, որոշ կերպով կը տեսնուի որ բեկազեւթը միշտ աչքերնին Խորենացու վրայ պահեր են աշխարհագրական տեղերու անուններ ընթերցած ժամանակ, և քայլ առ քայլ հետևում են Խորենացու գծած շաւղին։ Որքան և փոքր լինի Խորենացու սփռած լոյսն, սակայն չի կորցնիր իւր նշանակութիւնն։

Այսպէս ուրեմն նախապատմական շրջանին պատկանող բնիկներն, որոնք կարող էին պարծիլ իբր անմիջական սերունդ և պայազատներ Նոյի կամ Քսիսութրայ, գրեթէ ամբողջովին զրուեցին զԲուն Հայաստանը։ Այդ բնիկներն երեք գլխաւոր կեդրոն բռնած էին. Այրարատեան, Բարձր Հայք և Տուրուբերան աշխարհներն։ Նախապատիւ էր Այրարատեան Տունն, Երկրորդ տեղին ունէր Բարձր Հայոց Անգեղ Տունն, Երրորդն Տուրուբերանի՝ Աշտիշատու տան ցեղապետն, և երեքն ի միասին Մեծ Հայք կոչուեցան³։ Նոյ եղաւ առաջին քրմապետն և զոհագործողն, որով իւր որդիք ժառանգեցին այդ պաշտօնն և մի քանի կեդրոններում հաստատած էին իրանց մեհենատեղիքն յԱրմաւիր, ի Բագարան, յԱնի և ի Տարօն՝ յԱշտիշատ։

1. Ամենեւեան սոքա որդիք յԵկտանայ և եղև բնակութիւն նոցա ի Մասեաց մինչև ի գալ Սովետիայ լեւոն Արեւելեայց (Նոյնդ. Ժ. 30)։ Եւ էր ամենայն երկիր լեզու մի և բարբառ մի ամենեցուն։ Եւ եղև ի խաղալն նոցա յարեւելից՝ գտին դաշտ մի յերկրին Անապար և բնակեցան անդ (Նոյնդ. ԺԱ. 1, 2)։

2. Հայկ... յիշի և աստանօր պատմութիւնս հարաւոյ կողմանէ դաշտիս այսորիկ առ երկայ նանտիւ միով լեռամբ բնակեալ յառաջագոյն արք սակաւք՝ ինքնակամ հնազանդել զիւցազիւնն Աղդարացուցանէ և այս գաւառեալ զրոյցս անգիրս։

3. Այս սեղմումն չի բացատր անցած աշխարհներն։

Արարատեան գաղութն գերիշխանութիւն բանեցուց միւս տների վրայ և համարուեցաւ Կեդրոն ազգային իշխանութեան և միութեան. ուստի Ասորեստանի միապետներու դէմ մղուած կռիւներու մէջ՝ միագլխապետ կը ներկայանայ Այրարատեան աշխարհի իշխանն, որու պատմութեամբ Հայաստան կը դառնայ մի նուաճուած երկիր։

Եւ որքան մեծ է Խորենացու հրճուանքն երբ մեր Պարոյր Նախարարն Վարբակէսի օգնութեամբ, թօթափելով Քաղդէացուց լուծն, անկախ իշխանութիւն մի կը հաստատէ Հայաստանի մէջ⁴։

Պարոյրի յաջորդներն իբրև հարկատու թագաւորներ պայազատեցին մինչև ցՏիգրան Մեծն, որ Կիւրոսի շնորհիւ՝ թուի անկախ իշխանութիւն մը ձեռք բերած. նորա օրով երջանիկ եղած է Հայաստան երկիր. Տիգրանը Հայոց Սողոմոնն եղած է։ Սա կը թողու երեք որդիք, Բար, Տիրան, Վահագն։ Անուններ որոնք նախնաբար դիցարանութեան պատկանած են և առարկայ եղած կրօնական պաշտամանց, իբրև Արևի մարմնացումն. յետոյ նաև քրմերու անուններ՝ իբր Արևի պաշտաման նուիրուածներ։

Վահագն քաջագոյն և ուժեղագոյնն եղբարց մէջ կը յափշտակէ թագաւորական և քրմական² գաւազանն իւր եղբայրներէն, բնաջինջ անելով իւր եղբայրների սերունդն, որոյ համար և կոչուած է Վիշապաւոր³, այսինքն թագաւորագարմի սատակիչ։

Վահագն իւր ցեղին սեփականելով թագաւորական և քրմական բարձրագոյն պատիւներն՝ նշանակեց իւր որդիքը իբր քրմապետ գլխաւոր մեհենատեղեաց վրայ. Բագատ (կամ Բագարատ) Անգեղ տան յԱնի, իսկ Վահէն Տոսպայ և Տուրուբերանի և Տարօնոյ Աշտիշատու մեհենատեղեաց, կրելով միանգամայն թագաւորական թագն, որով Աշտիշատն թագաւորաց Հայոց կրօնական պաշտամանց կեդրոն դարձաւ, նսեմացնելով Արմաւիրի և Բագարանի մեհենաներն։ Վահէ՞ Գարեհի պարտութենէ յետոյ, կ'իշխայ Մակեդոնական իշխանութեան ներքև, կորցնելով անկախ թագաւորի թագն և գաւազանն։

Մակեդոնական տիրապետութեան շրջանի մէջ, Հայ իշխաններ իբրև Կուսակալներ կառավարեցին գերկիր, որոնք պատկանելով այլ և այլ նախարարական տներու, կը ջանային ապահովել իրենց տան համար իշխանական տիրապետութիւնն, որով Հայաստան շարունակ շփոթից և խռովութեան մէջ էր⁴։ Բայց տարակոյս չկայ որ առանձին կերպով հալածուած էին թագակալ իշխանազունք Այրարատեան Նախարարութեան, և ազդեցիկներ փախստական գնացեր էին Պարթիս թագաւորաց արքունիքն, ուր ապաստան կը գտնէին իբրև առ իւրեանց ցեղակից և կրօնակից Նախապատմական ժամանակներուց։

1. Եւ այժմ ահա զուարճացայ ոչ փոքր ինչ կրելով խնդութիւն, հասանելով ի տեղիս մերում իսկ բնիկ նախնոյն, յորում սերունդք թագաւորութեան հասանն յաստիճան (Խոր. Ա. ԻԱ. 99)։

2. Քուր-Մական (?) Սուրբ գաւազան քահանայական կամ աստուածապետական. թէ ոչ հրաշագործ, այլ նոյնքան զօրաւոր որպէս Մովսէսին։

3. Յետ որոյ և ընդ վիշապաց առէին յերգն կռուել նմա և յաղթել... Խոր. գիրք Ա. ԳԼ. ԼԱ. Ագաթ. էջ 606։

4. Ցայմեհտէ մինչև ցթագաւորութիւն Վաղարշակայ ի Հայս՝ ոչինչ ճշմարտագոյն ունիմ պատմել եկզ. քանզի շփոթ իմն ամբոխից լեալ, այր զարմը ելանէին տրեւ աշխարհիս. (Խոր. Ա. ԼԱ. 127)։

Խորենացու միջին խօսքերու մէջ դեռ կարելի է բաւական բացորոշ կերպով նշմարել որ Վաղարշակ յառաջ քան Մեծին Արշակայ նշկահումն և պատերազմն ընդդէմ Մակեդոնացւոց, ծառայութեան մէջ էր արդէն ի դրամ արքունի, անշուշտ իբր թագակիր իշխան Հայկազուն զարմէ։ Սա տեղեակ լինելով Արշակայ աշխարհակալական խորհուրդներուն, ուզած է օգտուիլ, խոստանալով իւր և իւրայոց աջակցութիւնն ի մարտի ընդդէմ Մակեդոնացւոց, պայման դնելով անշուշտ Հայաստանի թագաւորութեան վերականգնումն։ Վաղարշակ՝ Բագարատ իշխանի հետ, որ թերեւ կուսակալութեան պաշտօնով կը տիրէր մի մասին Հայոց, «ի ծայրս հայերէն խօսից», համախորհուրդ եղած է ապստամբութեանն և զհայս անցնելու ի կողմն Պարթևաց։ Արշակ Մեծն Վարդակէսի խորագրութեամբ թագ կապէ Վաղարշակին և իրեն սերտ սիրոյն նշան, և եղբայրութեան Պատիւով՝ փոխէ անունն ի Վաղարշակ (Բահլ-Արշակ) խառնելով իբր յիւր ազգակցութիւն։ Իսկ Բագարատին՝ իշխանին Անգեղ Տան, խոստանան կարգել Առաջին իշխան Հայոց և Մալխազ՝ և ընդ նմին տան թագադիր Ասպետ լինելու աստիճանն և պատիւն՝ աշխարհի արտօնութեամբ որ ոչ ոք Արշակունի՝ օրինաւոր թագաւոր համարուի առանց ազգին Բագրատունեաց։

Այսպիսի պայմանագրութիւն եղած լինելու է Արշակայ արքունիքում, որով տուած է իւր իշխանութեամբն ոյժ և հաստատութիւն երկու իշխանների մէջ կուած դաշինն. ապա թէ ոչ անհասկանալի կը մնայ թէ ինչպէս Վաղարշակ քան զիւր իշխանութիւնն աւելի բարձր իրաւունք և իշխանութիւն կրնար շնորհել Բագրատունի Ասպետին, այսինքն առանց անոր հաւանութեան օրինաւոր թագաւոր չճանչցուիլ Հայոց։

Եթէ Այրարատեան Արշակունիք, չլինէին Հայկական զարմէ և ի նախնեաց որդւոց որդի տիրապետող և ապա թագակիր իշխաններ Հայաստանի, յառաջ քան Մակեդոնացւոց տիրապետութիւնն, մեր չորրորդ

1. Քանզի այս Բագարատ նախածինն ընծայ ըստ կամաց մատոյց զինքն Վաղարշակայ, յառաջ քան զպատերազմն Արշակայ ընդ Մակեդոնացիս և սա ի դրամ արքունի, իսկ ի ծայրս Գ.։ Գիտել կու տանք որ այս պարբերութիւնը իբր փակագծի [] մէջ առուած ծանօթութիւն թիւն ի մէջ աշխարհիս » ի կայն. որ ճշգրիտ Բագրատունեաց յանձնուած էր Արշակունի ժամանակ նա դեռ Մակեդոնացւոց իշխանութեան տակն էր։ Ամբողջական իմաստն կը պահանջէ «և»-ը ուղղել «էր»։

2. Վասն բնութեան եղբայրութեամբ ազգատոհմին... քան ընդ տէրութիւն իւրեանց ազգատոհմին և եղբայրութեամբ (Ազաթ. էջ 31-32) որպէս թէ ըստ մտաց Հռոմէական ազատագրելոց, որք նոյն իշխանի ազգատոհմի անուամբ կը կոչուէին - Այսպէս նաև Հայկազունի իշխանն կը կոչուի Արշակունի. Արշակունի կոչումն յաակապէս չի նշանակեր նաև ցեղի մը արեւակցութիւնն, այլ իբր մակդիր մը որ կարելի է երբեմն զեղծել կամ ընդարձակել։ Այս մտքով Ս. Սահակ Հրապատ Կամարականի որդւոյ համար միջնորդելով Վասն կը խնդրէ, եթէ չկամին արշակունի անունը տալ, գտնէ միւս նախարարներու կարգն անցնի։ «Եւ միւս եւ զի զարժուացէ զտուն ազգականին իմոյ և քո, զմանկան Գագարունի զորդոյն Հրապատայ թէ և ոչ յիւրում եանդ, զարշալիւմին յաջադելով անուն, զէթ ի կարգ ընկեցեալ» ընդ այլ նախարար. քննութեան (Խոր. զէրք Գ. ԳԼ. ԿԵ.)։ Նոյնպէս Արաշէր Պարսիկ մեր Արաշէս վերջոյն անունն ևս կը փոխէ յԱրաշէր իբրև սիրոյ նշան (Խորենացի Անդ.)։

3. Թուի այս ըստ ի զննաէ Մալ-Թիզան իբր Տուն ազգական (?) կամ Ներքինապետ. Մարդապետ։

4. Ըստ ձեռագիր պատմիկին Գահնամակի Ս. Սահակայ։

5. Ար թագաւորն թագակապին լեւոյ էին ի Բմմէ, ազգին թագաւորութեանն Արշակունեաց։ (Բազ. Գա. Ե. ԳԼ. ԽԴ.)։

և հինգերորդ դարու պատմագիրք, ամեն մի արշակունի յիշելիս, չէին ասեր - Բնիկ, բնակ, ի բուն, ի բնի և այլն տերակոյ, արակոյ Տանն Արշակունեաց։ Վերջին կոչումովս թագաւորական պատուոյ հետ կ'իմանային նաև ի զարմից հայկազանց լինելն, նա մանաւանդ որ Խորենացի յիշելով յառաջագոյն բնակուած լինելը Հայաստանի, Հայկայ համար կը գրէ. «Բնիկն մերոյ նախնոյն Հայկայ»։

Նմանապէս Վաղարշակայ արտաքոյ կարգի ուղարկութիւնն առ Բագրատունիս, կը յայտնէ նախ այդ ցեղի ունեցած ոյժն և հեղինակութիւնն երկրի մէջ, երկրորդ ազգակցական կապն՝ որով Բագարատ, մինչ Վաղարշակ Արշակայ մեծի արքունիքումն էր, յառաջ քան ապստամբութիւնն, կը կանխէ յառաջագոյն անձնատուր կը լինի թագաւորեցնելու զՎաղարշակ որ թագաւորական տան ուղիղ գծից իջած էր։

Այսպէս ուրեմն Խորենացու Պատմութիւնն առած յանգիր Զրոյցներէ, և յերգոց Վիպասանաց և ի Թուեկեաց՝ և յազգային դիւանաց, ուր՝ ասէ Պատմահայրն «ամբաւ զրուցաց գոն մատեանք» որպէս և հատակոտորք Անանուն գրքին, կու գան հաստատելու Արշակունեաց, Բագրատունեաց և Վահունեաց մի և նոյն արմատէն բղխած երեք մեծամեծ հիւղեր լինելը, որոնք ուղիղ գծով կ'իջնեն Վահագնի որդիքներէ, սորա իրանց մէջ բաժանեցին արքայական թագն, Քրմական մականն և Հայրութիւն, այսինքն թագակապ ասպետութիւնն։

Վաղարշակ՝ Բագարատ իշխանի աջակցութեամբ վերականգնելով հայկական թագաւորութիւնը, բնական է որ առաջին մտածութիւնն պիտի լինէր քարեկարգելու գերկիրն և վերանորոգել առաջին կարգերն՝ որոնք խախտած էին Մակեդոնական տիրապետութեան ժամանակ։ Բաւեկարգութեանց սկիզբն եղաւ Նախարարական տներու իրենց բնական կարգին վերածնելն, որ յարձ կոչուէր, երբ ըստ աւագութեան և ազնուութեան թագաւորի տաճարին մէջ բազմէին իւրաքանչիւրն յիւր տեղին կամ ի բարձին։ Կը տեսնենք որ նախապատուութիւնն կը ստանան այն տներն որոնք ուղղակի Հայկայ սերունդ ճանաչուած են, որպէս Բագրատունի, Սիսակեան, Խորխոռունի, Մանաւագեան, (Մուրացան) և այլն. բայց Վաղարշակին մերձաւորագոյն էին Վահագնի սերունդէն իջած տներն։ Սորա ոչ միայն Աւագ կոչուած Նախարարներու կարգն կը մտնեն, այլ Վաղարշակ աւելի իմն ուզելով պատուել զիւր ազգակիցներն, անոնց կը պարգեւէ Քրմապետութիւնն, և անուն կոչէ Վահունի։

1. Սեանչելի իմն ասէ պատմագիրն թէ ի յուր տեղիս գտան բնակեալ ի մարդկանց յերկրիս մերում ցան և ցիւր սակաւք յառաջ քան զգալուստ բնիկն մերոյ նախնոյն Հայկայ. (Խոր. Ա. ԺԲ. 62)։

2. Եւ զկոչեցեալն Բագարատ... փասն յառաջագոյն անձնատուր ձեռնադրութեան առ թագաւոր... զյառաջաւորացեալ Տանուտէրական պատիւն ազգին պարգեւելով. (Խոր. Բ. 156)։

3. Զրոյց - Légendes - երգ վիպասանական Poème Epique - երգ Թուեկեաց Poésie Didactique.

4. Այսուհետև մեզի դիւրին պիտի լինի հասկանալ այն ծածկեալ պատճառն, որով Քրիստոնէական շրջանի մէջ թագաւորական Տունն և Վահանայապետական համարուած էին և սերտ կապով միացած և նոր խնամութեամբ կ'ամրապնդէին զայն։

5. Բայց յորդոցն Վահագնի գտեալ արս, որք ինքնակամ ինքեցին զմեհներէ պաշտամունս, պատուէ մեծապէս, ի ձեռն մոցա տալով զքրմութիւնն, և կարգէ ընդ առաջին Նախարարութիւնն. (Խոր. Բ. ԳԼ. Բ. 172)։

*
* *

Վահունիք նախապատմական ժամանակներուց սեփականներ էին իրենց Տարօնոյ գաւառն: Ըստ Պատմահօրն մեր բնիկ նախարարական ցեղէն Վահագնի որդիք ժառանգեցին Տարօնը, և հաստատեցին իրենց կրօնական պաշտամանց կեդրոնն յԱշտիշատ, և այն մեհեանքն և տեղիքն սեփականութիւն էին թագաւորացն Հայոց: Վահագն իջեր էր յերկնից և անցեր էր ի շարս աստուածոց և ունէր իւր պաշտամունքն Աշտիշատու մէջ: Արտաշէս Ա. բարեացակամ առ իւր ազգայինս, Հերակլի քաջագործութիւնը նմանացնելով իրենց Վահագնին, Երակլի պատկերն կը դրկէ ի Հայս, որպէս զի յաշտից տեղիս գրուի: Սակայն Տիգրանի կեղծ ցասումն ընդ յառաջագործութիւն և ազդեցութիւն Վահունեաց ազգին, բաւական եղաւ, Վաղարշակէն մեծապէս պատուած քրտմակուն պաշտօնով, ընկենուլ Վահունիքը իրենց Տառնտերակուն Պատուէն և Քրմութենէն և անոնց սեփական գիւղն Աշտիշատն գրաւել յարքունիս: Ինչո՞ւ. որովհետեւ համարձակել էին ինքնազուրկ Երակլի պատկերն, իբրեւ իրենց Վահագնին, կանգնել յաշտից տեղիս: Սակայն իսկական պատճառն այլ էր:

Արշակունի թագաւորներու երակներու մէջ, իբրեւ Վահագնի սերունդ, հաւասարապէս քրմական արիւնն ծնունդէ ծնունդ կ'անցնէր յաջորդաբար: Տիգրանի աշխարհակալական յաջողութիւնը ծնունդին նորա մտքի մէջ միապետական տեսնն, և այդ գաղափարին համեմուտ համար, հարկ համարեցաւ միացնել իւր անձի վրայ թագաւորականի հետ նաեւ Քրմապետական մականն, ըստ օրինակի Հռովմէական կայսերաց: Ուստի Տիգրան թագաւորութեան սկիզբէն իբր իւր կրօնասիրութեան ապացոյց «առաջին գործ զմեհեանսն շինել կամեցաւ»¹: Կապաղովկիայէն եկած քրմներն, չուզելով վիրաւորել իրենց ազգայիններն, ըղձութիւն պատճառեցին, և բերուած անդրիքը իրենց ուզած մեհեանտեղիքն զետեղեցին յԱնի, ի Թիւ, և յԵրեզա: Իսկ Վահունիք չկասկածելով իրենց ազգակցի բարեացակամութեան վրայ, զոր վայելէին միայն ազնուականութեան մեհաշնորհն, աւելի իբր տխուր մը քան իրաւունք և իշխանութիւն. ուստի յայնմհետէ Վահունեաց Աշտիշատու տունն անպաշտօն

1. Ապա հրաման տայր (Խոսրով)... յեւթն բազինս մեհեանցն ուխտաւոր լինել պատկերաւ կոող զիցն պաշտաման: Սպիտակ ցլուք և սպիտակ նոխագօր... զիւր ազգին արշակունեաց զհայրենեացն պաշտամանց տեղիսն մեծարէր... Ազաթ. էջ 33-34: (Արմաւիր-Բագարան, Անի, Թիւ Թորգան, Երէզ, Բագայաթին) Թող զայս եօթն՝ էր մի ուրիշ Ութերորդ՝ Յաշտից տեղիքն: Ե իբրեւ եկն հէտս ի Սահմանս Հայոց, լուաւ Գրիգորիոս Թէ Վահագնի թագաւորն մեհեանսն մեհեանալ յերկնից Տարօնոյ... ու լի ըրորդ պաշտօն հռչակեալ, անուանեալն վիշապաբազն Վահագնի, յաշտից տեղիք (Աշտիշատն) թագաւորացն Հայոց Մեծաց: Ազաթ. էջ 606:

2. Յասուցեալ ընդ վահունիս, Թէ ընդէր յիւրեանց սեփականին իշխեցին կանգնել զպատկերն Երակլի, առաքեալ ի նորին հօրէ, ընկենու զնոսա ի քրմութենէն և զգիւղն յարքունի տունու, յորում պատկերն կանգնեցան» (Խոր. Բ. Ժ. 188).

3. Խոր. Բ. Ժ. 188.

տօն պիտի կոչուէին «Կարճագատը». հազուադիւս բառ մը որ շատ խորհուրդներ կը բովանդակէ իւր մէջ¹:

Արշակունի թագաւորներ սիրեցին զքրմութիւնն և ուզեցին զուգել իրենց տան և ազգի վերայ: Երուանդ արշակունին իւր տանը աւելի փայլ մը տալու համար, հնաւանդ Արմաւիրն անշքացնելով, Բագարան կը հիմնէ և հոն իւր եղբայրն Երուանդ քրմապետ կը կարգէ: Երուանդ այս տեղափոխութեամբ ուզեց հարուածել ուղիղ գծով իջած բնիկ հայկական հարստութիւնն և ընդհակառակն ընտելացնել իւր տան հետ Հայոց ժողովուրդն, որ սիրահար իւր վաղնջական տօնասիրութեանց, աշխարհօրէն բազմութեամբ կը թափէին ուխտագնացութեամբ գլխաւոր մեհեանտեղիքն²:

Իսկ Արտաշէս Բ. զեռ աւելի առաջ կ'երթայ: Երուանդին յաղթելով և Երուանդին սպաննելով, ասոր յաջորդ կը կարգէ իւր ընտանի կամ ազգակիցներէն մին, Մոգպաշտէ տխուր մ'էս աւելցնելով վրան, ըստ օրինակի Հռովմէական Pontifex Maximusի. որ Հռովմէական կրթութեան հետեանք մ'էր, լինելով մին անշուշտ այն թագաւորաց զուներէն որոնք կամ իբրեւ պատանդ, և կամ յօժարակամ կը զրկուէին Հռովմ քաղաքակրթութեան, ինչպէս շատ անգամ կը յիշատակէ Տաւրաւս իր Տարեգրութեանց մէջ³: Այս չափով չբաւականանալով, արքունական գաւառներու գլխաւոր մեհեանտեղիոյն վրայ, որ էր Անի, քրմապետ կ'անուանէ զիւր որդին Մաթան: Ոչ միայն Անի, այլ և Թիւ, Երեզայ և Բագայաթին կամ Բագարան, Մաթանի իրաւասութեան տակն էին, ուր ըստ Հռովմէական ճոխութեան թաղուած էր դամբաւրանի մէջ: Տիգրան Գ. իւր եղբոր և քրմապետի շիրմին վրայ կը կանգնէ բազին⁴, (Սրբավայր), և այսպէս զեղբայրն ի կարգս աստուածոց կ'ամբառնայ, ինչպէս արած էին Հռովմէական կայսերք սկսեալ Ալգուս տոպէն որուն զանազան բազիններ կանգնեցին Սպանիոյ, Գաղղիոյ և Փոքր Ասիոյ քաղաքներէն ոմանք:

Ապա Վաղարշ նոյն տեղոյ մէջ, Հայոց նոր տարւոյ սկիզբն կարգեց տօն աշխարհախումբ ի մուտս Նաւասարդին, որ էր սիրելի և աւանդական տօն մի Հայաստան աշխարհի. աշխարհախումբ բազմութիւնն

1. Տիգրան նոյնպիսի անգթութեամբ վարուեցաւ նաեւ Մուրացան ազգի հետ, զոր Վաղարշակ կողմնակալ կարգեր էր «զեզերը հայկական խօսից» Սիսակեան և Կաղմեան տներու սահմանակից՝ հանելով յերկրորդական զահն, Մեզ չի թուիր որ սոքա Մարաց կամ Մեղաց ազգէն լինէին. այլ իրենց զինանշանի պատճառաւ կոչուած են Մարաց Տէր, Վիշապագունք՝ որոց ընդդէմ կռուած է Վահագն, ինչպէս ասացինք, իբրեւ իրեն ազգակցաց և թագաւորազարմից: Նոյն աւրինն է որ կը սողայ Տիգրանայ երակներուն մէջ. սոքա անշուշտ վահունեաց իրաւագրկութեան պաշտպան կալով իրենք ևս զօհ գնացեր են անոր փառասիրութեան: Նոյն բանն կրկնուած է նաեւ Արտաշէս Բի ժամանակ, Արտաւազդի զրգուութեամբ և Սաթինկայ հրապուրանքով:

2. Բայց Երուանդ շինեալ զքաղաքն իւր, և փոխեալ անոր զամենայն ինչ յԱրմաւիրայ ուրոյն ի կոտցն... զի մի ի զահն և զօհն անդ աշխարհի, ոչ զզուշտութեամբ պահեցի քաղաքն (Խոր. Բ. Ժ.):

3. Եւ ի տեղի նորա ի վերայ բազնացն (Բագարանի) կացուցանէ զըմտամի Արտաշէսի, աշակերտ մոգի ուրումն երազահանի, որ սոյն սակս և Մոգպաշտէ անուն կարդային (Խոր. Բ. Ժ.):

4. Տակիտոս-Տարեգրութիւնը. զիբք Բ. գլ. 2. զիբք Ժ. Բ. գլ. 10, 11. — Brotier յաւելուած. զիբք Ժ. Բ. — Garnier-Frères au Palais Royal 215.

5. Վերջին Տիգրանայ արքայի Հայոց պատուեալ զգրեղման եղբորն իւրոյ Մաթանայ քրմապետի ի Բագնացն աւանի, որ ի Բագրեանդ գաւառի, բազին ի վերայ գրեղմանին շինեալ զի ի զօհիցն ամենայն անցաւորք վայելեցնէ և ընդունիցին հիւրք երեկոթիւք: (Խոր. Բ. ԿԶ):

հիւրասիրութիւն գտնելով և զոհերէն վայելելով, ուխտաւորներն, եկող գնացողներ, գեղեցիկ տպաւորութեան տակ կը վերադառնային իրենց տներ. այսպէս այդ քրմաց և քրմապետաց համբաւն կը տարածուէր Հայաստանի չորս կողմերն¹:

Տարակոյս չկայ որ խոսքով նոյնպէս շարունակեց կրել քրմութեան պատիւն, և ինքն է որ կը հրամայէ եօթն բազմաթիւ վրայ զոհեր մատուցուին աստուածոց շքեղ հանդիսաւորութեամբ, որ ճշգրտիւ կը յիշեցնէ հոովմէական յաղթանակներու և զոհագործութեանց տօնախմբութիւնքն²: Ինքն է որ նաև բաժին կը հանէ յաւարէն և մեծամեծ պարգևներ կը շնորհէ քրմութեան, իբրև ենթապաշտօնէից³:

Խոսքովու եղերական մահուամբ գոգցես Արշակունեաց համար կորսուած էր արքայական թագն և քրմական մականն. սակայն Սասանեանն Արտաշիր, հակառակ մեր ակնկալութեան մարդասէր վարմունք մ'ունեցաւ Հայաստանի և Արշակունի տանը հետ, որով ուզեց քաւել գործուած եղեոն և հայր լինել աշխարհին: Խորենացի կը պատմէ որ Արտաշիր Պարսիկն գեղեցկապէս կարգի դրաւ Հայոց աշխարհքը և թագէն ու Այրարատի բնակութենէն զրկուած Արշակունիքն կը վերադաձրնէ նոյն տեղերը, եկամուտ և ոռճիկ կը կապէ ինչպէս որ էր յառաջն, և մեհենից պաշտամունքն ևս աւելի կը ճոխացնէ. Բագաւանի մէջ Որմզդական⁴ հուրն կը հրամայէ անշէջ պահել: Անշուշտ անոր համար որ Մաժանի գերեզմանն հոն էր և վաղարշ աշխարհախումբ տօն հաստատեւ էր իբր համապատասխան Պարսից կրօնքին:

Քրմական պաշտամունքն և պատիւն այնքան բնական դարձած էր Արշակունի ցեղին մէջ, որ Արտաշիր և ոչ վայրկեան մը կը վարանի իւր ռիւքրիմ թշնամիքը վերահաստատել իրենց նախկին տեղերն մօտիւք և ոռճիօք: Ասով Արտաշիր ուզեց սիրաշահել զԱրշակունիս, անով ձգել առ ինքն զՀայս և ապահովել իւր տիրապետութիւնը Հայաստանի վրայ, և ամուր պարիսպ մը կանգնել Հոովմէացոց դէմ, և չսխալեցաւ: Սեպտիմիոս Սկերոսի և Խոսրովու պարտումէն յետոյ, Հայաստան մօտ քառասուն տարի մնաց Պարսից գերիշխանութեան տակ մինչև որ Գիոկղետիանոսի և Գաղերիոսի երկու բանակներն վերջնական յաղթութիւն տանելով, Գիոկղետիանոս զՀոովմայ պաշտպանեալն Տըրգատ, որդին Խոսրովու, Հայոց թագաւոր պսակեց: Տըրգատ սնած և մեծացած հոովմէական ոգւով, վեհապետական շքեղ պատիւներն իւր վրայ ամփոփելու և ոչ մի վայրկեան վարանած լինելու չէ: Հայրենի գահու հետ ժողանգեց նաև Քրմապետական պաշտօնն, և առաջին տա-

1. Դրոյն շարունակուեցաւ քրիստոնէական շրջանի մէջ աւելի իմն շքեղութեամբ, նոր կրօնքի հիմնադիրներու ներկայութեամբ, որպէս յիշէ Բուզանդ, ուր հանդիպեցան իրարու Տըրգատ և Գրիգոր յետ ձեռնադրութեան դառնալով Ախարիայէն:

2. Այս հրաման տայր... յեթն բազմաթիւ մեհենիցն ուխտաւոր լինել պատկերաց կոց դիցն պաշտաման. սպիտակ ցլուք և սպիտակ նոխագօք... ոսկեղէն և արծաթեղէն զարդուք է վերջաւորս փողփողեալս ևայլն... (Աղաթ. էջ 33-34 վ. Ենեհտ. 1862):

3. Դեռ հինգերորդ ևս հանէր յամենայն մեծամեծ աւարացն ածելոց, և մեծամեծ պարգևս քրմացն շնորհէր: (Աղաթ. էջ 34) Անդ:

4. Ի Մհրական մեհենն անուանեալ որդւոյն Արամազդայ: Աղաթ. էջ 593. վ. Ենեհտ. 1862:

րիէն սկսած Անահտայ մեհենատեղիւր կը դեգերի զոհեր մատուցանելու¹: Եւ ահա այդտեղ երևան կ'ելլէ Գրիգորի քրիստոնէութիւնն և կը սկսի ծագիլ Հայաստանի քրիստոնէութեան արշալոյսն:

* * *

Գրիգոր Լուսաւորչի ազգաբանութեան մասին առաջին գրողն է Ագաթանգեղոս, յաջորդակ քարտուղար Տըրգատայ, կը յիշէ զԱնակ հայրն և ապա եղբրական սպանումն Խոսրովի՝ Անակայ ձեռքով, սորա տոհմի ջնջումն և դայեկաց ձեռքով Գրիգորի գողացումն և ի կեսաբիւս փախուստն: Իսկ Խորենացին այսքանով չբաւականանալով, հարկ կը համարի երկար ցեղաբանութիւն մ'անել, որով Գրիգորի նախնիքն կը լինին Արշակունի զարմով²: Անակայ արշակունի լինելն հաւաստի կաւելի է համարել, բայց թէ նա եղած է Նահապետ Պարսկաստանի թագաւորող ցեղին, որ Արշակ մեծէն կ'իջնէր մինչև Արտաւան Արշակունի, կը մնայ տարակուսական: Քանզի անիմանալի է թէ ինչո՞ւ մինչ Խոսրով, Արտաւանայ մահու վրէժն լուծելու համար, և վերստին ի գահ հանելու իւր «ազգակիցներն» հրաւէր կ'ուղարկէ Անակին և միւս երկու տուններուն միանալ իրեն հետ կռուելու Արտաշրի դէմ, մերժումն կը ստանայ, մինչ նոքա աւելի յարեալ են սրտի մտօք Սասանականի տէրութեան³: Իսկ քնդ հակառակն սիրով կ'ընդգրկէ Արտաշրի առաջարկն դաւով սպանանել Խոսրովը, անհամեմատ աւելի նուազ վարձատրութեան մը համար: Փոխանակ ամբողջական երկրի տիրապետութեան և թագաւորութեան, զոհ կը լինի վարձատրութեամբ երկրորդական գահին և սեփական գաւառին: Սակայն Անակ ըմբռնած լինելու էր որ ակընյայտնի և անվրէպ մահուան կը դիմէր, իւր ազգի և տոհմի բնաջինջ լինելուն ստուգութեամբ: Այսքան անմիտ եղած լինելու չէ, այնքան յանդուգն և վտանգաւոր գործի ձեռք զարնողն: Ինչո՞վ բացատրել այս մովթ պատմութիւնն: Մենք մեր առանձին տեսութիւնն բացատրելու համար, հարկ կը համարիմք վերադառնալ բնիկ հայկական Արշակունի տան պատմութեան և անոր առաջնորդութեամբ հետազօտել Անակի ծննդաբանութիւնն: Ասոր համար պէտք է վահունեաց ցեղի պատմութիւնը երկրորդել. խնդրոյ հանգոյցն անոր մէջ թաղուած է:

Վահագնի սերունդէն իջած վահունեաց տոհմն, որոց սեփական տէրութիւնն էր Տարօն և քրմական պաշտօնն, սկսել էին այն դերը խաղալ Հայաստանի մէջ, ինչ որ ունեցան եգիպտական քրմերն, որք անվիճելի գերակշռութիւն մը ձեռք բերած էին երկրի քաղաքական վարչութեան մէջ: Հայաստանի ամենալաւ գաւառներն այդ ցեղի ժառան-

1. Յառաջին ամի Տըրգատայ արքայութեանն Հայոց մեծաց, խաղացին եկին հասին յԵկեղեց գաւառ, ի գեղն Երեզա, ի մեհենն Անահտական, զի անդ զոհս մատուցեն: (Աղաթ. էջ 49):

2. Յոր հրապուրեալ Անակայ, որ էր ի ցեղէն Սուրենեան Պահլաւ, յանձն առնու սպանանել զԽոսրով: (Խոր. Բ. Վ. Հ. 27):

3. Զի Թէպէտ և էր ինքն (Խոսրով) ի մեծի տրամութեան վասն բնութեան եղբայրութեան ազգատոհմին, զի հնազանդեցան ի ծառայութիւն մօին համբարձելոյ թագաւորութեան Սասանացւոյն և ընդ նմին միամտեցան: (Աղաթ. 32. վ. Ենեհտ. 1862):

գութիւնն էին և սեփականներ էին գլխաւոր ութ մեհենատեղիք, Աւ-
մաւիր, Աշտիշատ, Բագաւան, Երէզ և Անի ևայլն. ուր աշխարհախումբ
տօներուն կը հաւաքուէր ստուար բազմութիւն ուխտաւորաց, որոնք կը
նական երկիրդածութեան և պատկառոտ հպատակութեան հետ, ի դարձին
կը տանէին իրենց տներն Վահունեաց փառքի և իշխանութեան տալա-
ւորութիւնը:

Նախկին Արշակունի թագաւորներ, ազգակցական զգացմունքներու
թարմութեամբ, շատ համերաշխ ապրեցան քրմական դասակարգի հետ,
և մեծ նշանակութիւն կու տային անոնց գործելակերպին: Կարեւոր դիրք
մը կը ստանան երբ Արտաշէսի ժամանակ կոոց արձաններ բերում են
Յունաստանէն. Վահունիք ըստ կամս անոնց տեղն և պաշտամունքը կը
սահմանեն: Սակայն այդ պերճութիւնն և խրոխտանքը զրգոցեց զՏիգրան
միջին, պատրուակ բռնելով Հերակլի արձանը, որ Վահունիք նմանցնե-
լով իրենց Վահագնին, կանգնել էին իրենց սեփական գիւղում, պաշ-
տօնընկէց արաւ գիրենք, որի հետ ասացինք, կորուսին նաև Տանու-
տէրական պատին, որով և գիւղերը յարգունիս գրաւեց Տիգրան:

Արդ մի մեծ Նախարարական թագադիր զարմէ տուն, այսպէս յա-
նիրաւի ինկնալով իւր պատուէն և ստացումը, կարող էր հաշտ աչքով
նայել Արշակունի տան վրայ, թէ և ազգաւ մի և նոյն ծագումէն սերած
լինին: Յայտնի է եղբայրական թշնամութիւնն աւելի խիստ է իւր ազ-
գականի հետ քան օտարին, ուստի երբէք Վահունեաց ցեղն կարող էր
մոռանալ այդ անարգանքն, ստորացումն, ազատ և տանուտէրական
իշխանութենէն ինկնալն ի շարս սոսկականաց և ի հեճուկս կրել նա-
խատական տիտղոս մը «Կարճագատը»: Յարմար առթի կը սպասէին
վրէժը հանելու և շատ չ'ուշացաւ: Հռովմէական և Խոսրովու բա-
նակներ բնաջինջ եղեր էին պարսկական կռուի մէջ, Արտաշէս յաղ-
թանակաւ կ'արշաւէ Հայաստան: Խոսրովու դիրքը այլ ևս խախտել
էր, չէր այլ ևս այն հզօր թագաւորը, որ Ագաթանգեղոսի ասելով
տասը ձիգ տարին Արտաշէսը մինչև Հնդկաստան փախուցեր էր. Հռով-
մայեցիք և դաշնակից ազգեր թողեր էին զինքը մինակ. ուստի եթէ
յաջողէր գնա բառնալ մէջտեղէն, անարգել կը տիրէր Հայաստանի,
առանց մի կաթիլ արիւն թափելու. քանզի Արտաշէսի թշնամութիւնն
Հայոց դէմ չէր՝ այլ Հռովմայեցւոյ. ուստի նպատակ դրած էր սիրով նուա-
ճել զՀայս քան բռնութեամբ: Ահա այս պարագային Արշաւիր կարող
եղաւ երկրորդական գահու և սեփական գաւառի խոստմամբ զրաւել առ-
ինքն զԱնակ, Կարճագատաց Նահապետն, և անով իբրև մերձաւոր
Խոսրովու՝ դաւաճանութեամբ յաջողցուց սպանութիւնն և Հայաստան
մտնելով, «գեղեցկապէս կը յարդարէ զայն»¹:

Եթէ Անակ, ինչպէս կը պատմէ Ագաթանգեղոս, մի եկտր էր, նորա
ազգատոհմն կոտորելու ժամանակ անկարելի էր երկու մակնոքը² ազա-
տել և փախուցանել մին Պարսկաստան, միւսն ի կողմանս Յունաց՝
Քանդի այսպիսի աղիտաւոր դէպքեր երբ հանդիպեր են Հայոց արքու-

1. Խոր. գիրք Բ. գլ. Հէ՝

2. Խորենացի մի միայն տղայ յիշէ, զԳրեգոր. (Խոր. Բ. ՀԳ):

նիւրում, կոտորածից մի կամ երկու մանուկ ազատողներն եղած են
մեծամեծ Նախարարներ և սպարապետներ, ինչպէս կը պատմէ Բուզանդ¹,
և ոչ թէ դայեկներ, օտար և անծանօթ երկրի մէջ, թագաւորասպանի
զաւակներ կարողանային փախուցանել և ազատել. գրչով կարելի բան
է, բայց ոչ իրականութեամբ. անոր համար մեզ կը թուի որ Անակ
Վահունեաց ցեղի մի Նահապետ եղած է, որ կանխաւ խոսոված Խոսրո-
վէն գնացեր էր առ Արտաշէս, և ապա Խոսրովու պարտութենէն յե-
տոյ, նա կը խոստանայ Տիգրանէն յափշտակուած երկրորդական գահն,
որ էր Քրմայեթութիւնն և իւր սեփական Տարօնն և Աշտիշատն վե-
րադարձնել, եթէ յաջողէր սպաննել զԽոսրով. զոր յանձն կ'առնու-
նան թէ՛ վրէժ լուծելու և թէ վերականգնելու իւր Տունն: Ագաթան-
գեղոսի պատմածն այնքան մեզի անբնական եկած էր որ ի սկզբանէ
կասկած յարուցեր էր թէ մի ինչ որ կէտր անկարելի էր որ կարո-
ղանար դաւաճանել թագաւորին, եթէ Անակ մտերիմ ազգական եղած
չլինէր Խոսրովու, որ անկասկած և միայնակ կը մնայ թագաւորի մօտ:
Եղիշէ մեր կարծիքն կը հաստատէ մինչ յիւր պատմութեան բացայայտ
կերպով կը գրէ Տրդատայ համար, «որ ի տղայութեան փախուցեալ ի
հայրասպան մարդախոշոշ հօրեղբարցն իւրոց՝ ապրեալ սնաւ յեր-
կրի Յունաց»²:

ԶԳրիգոր փախցնելուն հակապատկեր կը ներկայացնէ Խոսրովու
տան կոտորածն և Տրդատայ փախցնելու պարագաներն. հոս մեծ նա-
խարարներ կը գործեն և դիւրին էր նոցա անվտանգ իրենց թագաւորի
ժառանգը ապրեցնել և տանել Հռովմէական կայսերաց արքունիքն, ուր
վաղուց սովորութիւն ունէին Հայ թագաւորաց մանուկներ կամ իբրև
պատանդ կամ դաստիարակութեան համար զրկուելու³:

Ահա երկու մանուկներ վիճակակից աղէտից մէջ, բայց բաղդաւոր
ծննդեամբ. երկուքն ալ ազնուական արեւնէ բղխած, անծանօթ իրարուց
կը սնանին և մեծնան, յունական կրթութեամբ կը զարգանան, մին
զէնքի կը դիմէ, բնազդմամբ իւր թագաւորական արեան, իսկ միւսն
զրոյց վարդապետութեան, նոյնպէս աւանդական ժառանգութեամբ: Տրդատ
կոչուած է թագաւորելու, զօրաց զլուխ անցնելու. իսկ Գրիգոր քա-
հանայազործելու, հովիւ լինելու ժողովրդեան: Գրիգոր անծանօթ չի
մեծնար Կեսարիոյ մէջ. Արտաշէս փախստական նախարարազունք կան-
անդ, որ մի օր մատն և տուր պիտի լինին առ Տրդատ Գրիգորի Ա-
նակի որդին լինելու⁴: Սակայն Գրիգոր սնած աւետարանական վաղ-
դապետութեամբ, վեհանձնաբար կը գնայ առ Տրդատ քարոզելու ճշ-
մարտութիւնը⁵, և իբրև Քրիստոսի պաշտօնայ զինքը անոր ծառայութեան

1. Բուզանդ. Գրք. Գ. գլ. ԺԸ: Եւ Խոր. գիրք Գ. գլ. ԼԲ. ևայլն:

2. Եղիշէ. էջ 182:

3. Որոյ (Տրդատ) հասեալ ի Կեսարիա յուրիւ ի նախարարացն ընդ առաջ լինէին. Եւ և
կալ յաշխարհս, զտանէ զ(Օտայ)... զի թէպէտ և ոչ ծանեաւ զճշմարտութիւն յաղագս Աստուծոյ,
սակայն զստութիւն կողոցն զիտաց, Նոյնպէս էր և սնն նորա Խոսրովի դուխաւ: (Խոր. Բ. գլ.
2Բ):

4. Տաճատ իշխան Աշոցաց. առ էր որ յապայն զգացոյց աներոյն իւրոյ Արտաւազդայ...
զԳրիգորի Անակայ լինել որդի... որպէս հմուտ եղեալ ի Կեսարացւոց քաղաքիմ բնա-
կելով: (Խոր. Բ. գլ. 2Բ):

5. Բայց... Գրիգոր անցեալ գնաց առ Տրդատ զհայրենեացն հատուցանել պարտիս, կամ
որպէս պարտ է ասել ճշմարտութեամբ՝ զառաքելութեան վիճակ մերոյ աշխարհիս և զքահանա-
րութեան հանգերձ մարտիրոսութեամբն վարժելով (Խոր. Բ. գլ. 2):

կու տայ և հնազանդութեամբ կը ծառայէ անոր¹ յառաջ քան զթագաւորելը: Տրդատ տակաւին Գրիգորեանոսի բանակի մէջն արդէն իմացեր էր որ Գրիգորը քրիստոնեայ էր², զուցէ տարակուսանքով զիտէր և Անակայ որդի լինելը: Գրիգորի իսկութիւնն կը ստուգուի այն ատեն երբ Տրդատ իւր յաղթութեանց համար ի շնորհակալութիւն կը հրամայէ Գրիգորի զոհեր մատուցանել հայրենի աստուածներուն:

Տրդատ անշուշտ պատահաբար չի հրամայեր Գրիգորի այսպիսի մի մեծ պաշտօն և պատիւ, այլ իբրեւ վարձատրութիւն միամիտ ծառայութեանը և աշխատութեանը՝ որով զոհ արած էր զՏրդատ. սա ևս միտքը դրած լինելով զնա բարձրացնել (կեցուցանել³) կը կոչէ քրմութեան պաշտօնին, որոց անկ էր պսակներ և թաւ ոստեր ծառերու նուէր տալ Անահիտի պատկերին կամ քաջ Վահագնի արձանին: Գրիգոր կը հրաժարի այդ պատիւէն իբրեւ քրիստոնեայ, չուզելով սուտ աստուածներու պաշտօնեայ լինել:

Ով զիտէ հնոց բարբերը, ներկայ պարագային մէջ դժուար է հաւատալ Ագաթանգեղոսի խօսքերուն որ Գրիգոր մի օտարական և անաշխարհիկ մէկն եղած լինի, մինչև Տրդատ նախամեծար ընտրէր քան զքնիկ քուրմեր այն հուշակաւոր մեհենատեղեացն, որոնք ինչպէս ասացինք կանխաւ հայկազեան սերունդէն էին և ազգակից արշակունի ցեղին. ուստի երբ Տրդատ Գրիգորի կը յանձնէ զոհեր մատուցանել և պսակ գնել կոոց գլուխը, կը նշանակէ որ Տրդատ համոզուած էր Գրիգորի ազնուական տոհմէ սերելուն, կամ թերեւ իսկ իմացեր էր Վահագնեաց ցեղակից լինելուն, և կամաւոր «ըստ հեշտ պաշտաման» այսինքն՝ վասն յաշտից պաշտօն կատարելու համար մտեր էր Տրդատայ ծառայութեան մէջ: Մի կարևոր հանգամանք որ աւելի որոշ կերպով պիտի պարզուի քրիստոնէական շրջանի մէջ:

*
* *

Տրդատ աշխարհախումբ աւագանով զԳրիգոր կը յուզարկէ ի կեանքի ապրիա ձեռնադրութեան համար: Բնական կարգ իրաց այնպէս կը պահանջէ որ նա ի դարձին առաջին հանդիպումն Տրդատայ հետ ունենար և ապա սկսանէր իւր առաքելական բարոգութիւնն: Սակայն այնպէս չէ եղած. պատմութեան կարգն այլ է և մեզի կրկին խորհրդաւորութեան նիւթ կը մատակարարէ: Ս. Գրիգոր ձեռնադրուելէն ետք՝ անմիջապէս կ'ուղևորուի դէպ ի Տարօն⁴, ուր էր հուշակաւոր Վահէ վահան մեհեանն, «յաշտից տեղիք թագաւորացն Հայոց մեծաց»: Նոյառաջ քան զձեռնադրութիւնն, Տրդատայ օգնութեամբ քանդել էր Հայոց

1. Գրիգորիոս... եւ և զնաց առ Տրդատիոս ըստ հեշտ պաշտաման. (Ագաթանգեղ. էջ 43).
2. Իսկ իբրեւ զգացեալ Տրդատիոս վասն Գրիգորի թէ քրիստոնեական պաշտամանն հաղորդէ ... (Ագաթ. էջ 43).
3. Իւ ևս զոհ էի զվատակոց րոց և ունի ի մտի կեցուցանել զքեզ. (Ագաթ. էջ 50).
4. Իւ իբրեւ եկն նկատ ի սահման Հայոց, լուաւ Գրիգորիոս թէ Վահէ վահան մեհեանն անցեալ է յերկրին Տարօնոյ... (Ագաթ. էջ 600).

բոլոր բազիններն, և միայն մնացեր էր այս «ութերորդ պաշտօն հոչաւ կեալ, անուանեալն Վիշապաքաղն Վահագնի»: Ինչո՞ւ արդեօք ակն առեր էին, առ երկրւոյ՞ թէ վասն պատուի: Զենոր Գլակի պատմութեան պէտք է կարծել որ առ երկրւոյ ժամանակ մը յետաձգեր են քրմաց ուժեղութեան և բազմութեան պատճառաւ, որոնք իրենց ոյժն ուզեցին փորձել նաև Ս. Վրթանէսի ժամանակ¹: Սակայն հաւանական չէ այս ենթադրութիւնն. քանզի ինչպէս յետոյ ընկճուեցան արքունի բանակաւ, նոյնը մի տարով յառաջ ևս կարող էին կատարել. ուստի կը հետևի որ մի այլ խորհրդով և ծրագրով յետաձգուած էր այդ հրուշակաւոր մեհենի քանդումն:

Թէ Տրդատ և թէ Գրիգոր կամեցած են նոյն նախկին փայլին և վիճակի մէջ պահել զԱշտիշատն, ինչպէս եղած էր հեթանոսութեան դարաշրջանին. ուստի կամեցած են որ Նոր կրօնից հիմն կամ սկզբնաւորութիւնն անտի սկսի Աղղրանիկ Եկեղեցոյ հիմնարկութեամբ, որ առանց եպիսկոպոսական իշխանութեան կարելի չէր: Որով Գրիգոր Երզնկայէն անցնելով ի Սեբաստիա և ապա ի Կեսարիա, աստի հարաւային գետափնեայ ճանապարհով, բերելով Արածանոյ եզերքը, անցնելով Քարբեղէն² իջեր է Տարօնոյ դաշտն: Հոն քանդելով Վահէ վահան մեհեանն և հիմնելով եկեղեցի, ուղղելով սեղան, իսկ և իսկ քրմաց որդիքներէն 12 հօգի եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ որոց զխաւորի անունն է Ագրիանոս (Հոովմէական անուն մ'է Albino) որ հաւանական է թէ յառաջ ծանօթ եղած է Գրիգորի և Տրդատայ Կեսարիոյ մէջ, որով առ Կոստանդիանոս գնացած ժամանակ հետեւին կ'առնուն³: Գրիգորի այս քայլն վերահաստատութիւն մ'էր քահանայապետական իշխանութեան իւր տան և ազգատոհմի մէջ, քրիստոնեական կրօնից նախորդող զարդարուած. յաղթանակ մ'էր որ Վահագնեաց ցեղն կը տանէր Տիգրանայ անիքաւ յափշտակութեան դէմ, և յետոյ պիտի տեսնենք որ իրենց կալուածոց հետ պիտի վերստանան նաև Տանուէրական պատիւն յորմէ ինկած էին Կարճազատաց դասն: Գրիգոր ուզեց միանգամայն հասկացնել Հայաստան աշխարհին, որ թէ և ըստ տեսլեան Միածին Որդւոյն նշանակած տեղն լինելու է Աթոռանիստ Եկեղեցին Հայրապետացն Հայոց ըստ եկեղեցական Նուիրապետութեան և իրաւաբանութեան⁴, սակայն կամեցաւ որ իւր բնիկ նախնեաց սեփականավայրն առաջին եկեղեցւոյ հիմնարկութեան նախապատուութիւնն վայելէ⁵, ինչպէս որ տեսանք հե-

1. Արդ որք միանգամ զնութիւն կոապաշտութեան հեթանոսութեան գնոյն սովորութիւն մինչև ցայժմ ունին զպոյնի, ի մի միաբանութիւն ժողովաւը հասանէին իբրեւ հազարք երկու, խորհուրդ եղեալ ընդ միմեանս՝ սպաննել զքահանայապետն Աստուծոյ զՎրթանէս: (Բուզ. Գլ. Գ. զԼ. Գ.)
2. Այժմու սխալմամբ կոչուած Խարբեղ: Մեզ թուի սա լինել Խորենացու յիշածն ուր Վաշարշապ և Մորիսիդիկէս պատերազմով պատահեցան իրարու: «Բայց պատահն միմեանց առ բարձրաւանդակի միջ ըլլով քարազագաթմիլ, որ այժմ ասի Կորնիս»:
3. Անոյր ընդ իւր զմեծ արքեպիսկոպոսն Գրիգոր և զնորուն սրդին զԱստակէս և զԵպիսկոպոսն Ագրիանոս. (Ագաթ. էջ 650).
4. Այսպէս ի Հոովմ Մայր ամենայն եկեղեցեաց է Լատերանու եկեղեցին. զի նա է առաջին շինուած եկեղեցին Կոստանդիանոսի ձեռամբ. իսկ Վատիկանը կը մնայ Կեղրոն Եկեղեցական Նուիրապետութեան և վարչութեան:
5. Չայնու ժամանակաւ երթեալ հասանէր Եսոս. Վրթանէս ի մեծն յառաջին ի մայրն եկեղեցեացն Հայոց, որ էր յերկրին Տարօնու: (Բուզ. Գլ. Գ. զԼ. Գ.)

ճրագործութեան վայրէն փոխադրել իւր սեփական գիւղն ի Թիւ. ուր հանդիսապէս կը կատարուի յուղարկաւորութիւնն ի գերեզման: Իսկ երրորդ Փաւստոս Եպիսկոպոս Զորթ Ներքինեոյ հետ աղքատանոցներու տեսչութեան պաշտօնով միշտ գաւառներ կը պտրտէր, և հազիւ թէ զբաղած լինի քաղաքական կամ եկեղեցական խնդիրներով, որով մի այնպիսի բարդ և նուրբ պատմութիւն գրեթէ անկարելի էր գրել մէկի մը որ քայլ առ քայլ հետեւած չլինի թէ Ներսիսի և թէ ժամանակակից թագաւորաց գործերուն, հասարակական ոգւոյն և հոսանքին. և այդ միակ կարող և սրահայեաց մարդն մեզի կ'երեւի Պապայ հարճորդին Վրիկ, որ իւր ծագումով և ուսմամբ ամենայամարն էր ևերթիւ մարդ լինելու և կարող հաւատարմութեամբ գրի առնուլ ինչ որ կը տեսնար աչքով և կը լսէր ականջով: Ոչ ոք աւելի քան Վրիկն կրնար հիմնաւ, սքանչանալ Ներսէսով և ոչ այնքան դառնացած ոգւով կշտամբանք և յանդիմանութիւն և անէծք գրել Արշակունեաց տան, երբ Ս. Ներսէսի մահուանէն յետոյ Պապ առ նախանձու և ատելութեան կը ջնջէ ամենայն բարեկարգութիւն զոր արել էր և հաստատել Ս. Ներսէս իւր իշխանութեան տակ գտնուած գաւառներու մէջ, և այս ամենքի վերայ կը գրաւէ յարքունիս Եկեղեցւոյ հողերը, զոր տուած էր Տրդատ Ս. Գրիգորի: Մի օտարական յոյն ժամանակագիր չէր կարող այն իրաւացի ցան զգալ և ոչ այն անողորմ գրիչն զործածել, ինչպէս Վրիկ, իւր հօրեղբօր որդւոյ համար, որոյ մեծագործութիւն այնպէս խժգժարար առաթուր զարկաւ Պապ և զրկեց Եկեղեցին և եկեղեցականները իրենց հասոյթէն և համարձակութիւն տուաւ հեթանոսութեան և կռապաշտութեան հակողներուն յայտնապէս շատ տեղեր կոտց պատկերներ կանգնելու²:

Ի զուր թուի ջանալ պաշտպանել այն կարծիքն որ Բուզանդի գրիչն յոյն լինի ազգաւ, զի մատենագրի ոգին այդ կարծեաց դէմ կ'աղաղակէ. նա ամեն մի պատմութեան մէջ հայկական նկարագիրն, ազգային զգացմունքներն կը ցոլացնէ կարմիր թելի նման, որ օտարի համար ոչ թէ շատ դժուար՝ այլ և անկարելի բան էր: Մինչդեռ Վրիկ ազգաւ և հայրենեօք հայ, նախանձաւոր իւր տոհմի և ազգի մեծութեան և փառաց սկսած Ս. Գրիգորէն մինչև Ներսէս՝ սքանչելի շրջանակի մէջ կը դնէ անոնց պատկերը. և զուգակշիռներու մէջ գերադաս քան զարշակունիս: Տեղեակ է նա ամենայն դիւանագիտական արուեստին, քաջ վարպետի մօտ աշխատեւ է, և այդ արուեստը, արքունի դպրութիւնը, թագաւորաց գործերը յիշատակագրել, պիտի աւանդէ Վրիկ իւր որդւոյն, զորոշմելով նախ անոր մատաղ սրտի մէջ Ներսիսի առաքինութիւնը, իսկ մտաց մէջ արտաքին գիտութեանց հմտութիւնն. որով նա կ'որբւնէ կրկին տեսակաւ երանելի պիտի կոչուի, մին իւր առաքինի վարուց համար և միւսն Մեսրոպայ Հայր լինելուն:

1. Իսկ թագաւորն Հայոց Պապ... ոչ յագեցաւ մահուամբ նորա (Ս. Ներսէսի) այլ ջանալով աշխատել թէ զինչ միանգամ կարգը իցեն ուղղութեան ի Ներսէսէ եղեալ յեկեղեցւոյն, եղծեաց և խանդարեցէ... Եւհատ ևս յարքունիս զհող եկեղեցւոյն, զոր տուեալ էր թագաւորին Տրդատայ... (Բուզ. Գալ. Ե. ԳԼ. ԼԱ.)
2. Յետ ելեց նորա յաշխարհէս բազում զաւառք Հայոց և բազում մարդիկ ի հնութիւն զիւրապաշտութեան դարձան, և ընդ բազում տեղիս Հայոց կուռս կանգնեցին ի համարձակութեան թագաւորին Պապայ: (Բուզ. Գալ. Ե. ԳԼ. ԼԱ.)

* *

Մեր ուսումնասիրութեան սկիզբն յայտարարեցինք որ նպատակ դրած ենք լուսարանելու Կորեան տուած հակիրճ տեղեկութիւնը Մեսրոպայ մասին թէ «էր ի Տարօն գաւառէ, ի Հացեկաց գեղջէ որդի առն երանելոյ Վարդան կոչեցելոյ»:

Խօսեցանք բաւականօրէն Տարօն գաւառի և անոր բնատեւանց վրայ, ապացուցանելով որ Վահագնի ցեղէն էին և քրմական պաշտօնով և իշխանութեամբ ճոխացած:

Նկարագրեցինք Հացեաց դրախտի տեղը և դիրքը, Աշտիշատու Մեհենատեղեաց մի մասը, որ գրաւեցաւ յարքունիս և բնակիչքն կուռսանելով Տանուտէրական պատին կոչուեցան Կարճագատը: Արդ կը մնայ բացատրել և հաստատել թէ Կորեան երանելի Վարդանը, ոչ այլ ոք է բայց եթէ Բուզանդի Վրիկն, որ Կարճագատաց Հացեաց դրախտի հարձէն ծնեւ էր, որդի Պապայ, որդւոյ Յուսկան, որդւոյ Վրթանիսի, որդւոյ Ս. Գրիգորի Լուսաւորչին: Զայս ապացուցանելու համար, հարկաւոր է բացատրել թէ ինչպէս Վրիկն կարելի է նոյնացնել Վարդանի հետ: Եթէ համոզիչ լինի մեր տուած լուսարանութիւնն, հարցն ինքնին իւր լուծումն պիտի ստանայ, քանզի Հացեաց դրախտէն ուրիշ Վարդան ելած չէ, որոյ ժամանակն իսկ զուգրնթաց Ներսէսի հետ, զուգահաւասար Ս. Սահակայ ընծայած է Հայ ազգին իւր պանծալի զաւակն:

Ուրեմն մինչև այն համոզման զալու որ Վրիկն նոյն է Վարդան անուան հետ, ուշ դարձուցինք շատ մը հայկական անուանց վրայ, որոնք յիշուած են նոյն իսկ Բուզանդի մէջ և որ այժմ ժողովրդեան զործածութեան մէջ է: Այդ անուններէն շատն կը ճատուած են, աղճատուած են, և գրեթէ բնութենափոխ եղած են: Այդպիսի անուններ որ մեր միւս դասական մատենագրաց մօտ գեղեցիկ հնչիւն անուններ են, ընդհակառակն Բուզանդի մէջ բարբարոս ձայն մը ստացած են, շատ անգամ միավանկ և ձայնաւորները սղուած: Այս սովորութիւնը՝ մանաւանդ հայկական անունանց՝ մինչև ցարդ պահուած է առաւելապէս Քուրդ ազգի և Հայ ռամիկ ժողովրդեան մէջ. քրիստոնէական անուններն ևս նոյն ոճով կը ճատուած և սղուած են:

Օրինակներով բացատրեմ ասածներս.

ՀԱՅ ԴԱՍԱԿԱՆ ԱՆՈՒԱՆՔ	ՔՐԴԱԿԱՆ ԵՒ ՌԱՄԻԿ ՀՆՁՄՈՒՆՔՈՎ
Արիստակէս—Ռատակէս	== Ռատո կամ Ռատոմ
Մաշտոց	== Մատո
Բագարատ	== Բագո կամ Բգո
Տիգրան	== Տիգո
Խաղ	== Խգո
Վահրամ	== Վամ
Հմայեակ	== Համօ կամ Հմօ կամ Բմօ
Համագասպ	== Համգէ կամ Հմգէ կամ Հրմէ
Աւդա (Օտա)	== Աւգօ

Սլաք	= Սլօ
Յուսիկ	= Յուսօ
Սամուէլ, Շմուէլ	= Սմօ կամ Շմօ
Սարգիս	= Սգօ
Սաստուր (Սատուածատուր?)	= Սսօ
Դաւիթ	= Դւօ
Սատոյ	= Սատոյ
Մկրտիչ	= Մկօ
Խաչատուր	= Խեչօ կամ Խչօ
Կարապետ	= Կրպօ
Կիրակոս	= Կակօ
Վարդուհի կամ Վարդուն	= Վաւօ
Կարապետ	= $\left\{ \begin{array}{l} Կարօ \\ Կրպէ \\ Կպօճ \end{array} \right.$

Եւ այսպէս շատ անուններ ուրեմն նաև

Վարդանիկ	= $\left\{ \begin{array}{l} Վրիւ^1 \\ Վրէն \\ Վրիկ Բուզ. \end{array} \right.$ Փարպ.
----------	---

Վարդանէն—Վրիկ կամ փոխադարձ այլակերպութիւնն հաւաստելու համար, Վարդան անունն երկու ձևի տակ մեզի կը ներկայանայ. մին կորեան մէջ, յիշելով Ս. Սահակի թողը զՎարդան, ասէ որ կոչուէր Վարդկան (թերևս ուղիղն Վարդկուն). այս տեղ արդէն Կ երևան կու գայ. իսկ երկրորդ Վրթանէս, յունական ձևէն առած Վարդանէս. այսօր մէջն ունինք Ա. կորուստն. որով Վարդանի փաղաքշականն Վրդա-նիկ կամ Վրթանիկը՝ ժողովրդի բերանը պիտի փոխուէր շատ բնականաբար Վրթիկ կամ Վրիկ, ինչպէս են վերոյիշեալները. Եթէ այսքանը բաւական չէ համոզելու, նոյն Բուզանդէն կը յիշենք մի այլ անուն, որ երկու ձևի մէջ անհատաւոր պիտի երևար նոյնութեան եթէ տարբեր պատմիչներ զայն չյիշատակէին. կը խնդրուի նախ կարդալ Բուզանդի գրածն. «Այս այս խաղ... ձեռասուն էր սա եպիսկոպոսապետին Ներսէսի... Եւ էին նորա երկու դստերը. և ետ գմինն Սարկոյ ումեմն կին (ի զաւակէ Աղբիւնոսի և ազգակից խաղայ) և զկնի աներոյն իւր, նա կալաւ զաթոռն խաղայ»։ Ապա խորենացու գրածն. «Բայց յերկրորդ ամին Արշակայ եկաց յեպիսկոպոսապետութիւն Հայոց Ասպուրակէս ամս հինգ»։ Ո՞վ կարէ ասել որ Սարկոյ և Ասպուրակէս մի և նոյն անունն

1. Նոյնպիսի անհասկանալի անուններն երեւել իշխանաց և նախարարական տներու որպէս. Զոմն. Վորթ. Գորթ. Բատ և այլն։
2. Խաղ ազգակից էր Աղբիւնոսի որ քրմաց ցեղէն էր և Հացեկաց գիւղէն. (Ազաթ. էջ 629-30).
3. Յետ մահուն Շահակայ եպիսկոպոսի եկաց զԼուի եպիսկոպոսաց Ասպուրակ ոմն ի զաւակէ Աղբիւնոսի... (Բուզ. Գալ. Գ. զլ. Գ. էջ 264 — զլ. Ժ. Ե. էջ 270).
4. (Խորենացի զերբ Գ. զլ. ԽԱ.) Զարմանալի է և զիտելի որ Բուզանդ խաղայ դստերաց մին կը յիշէ որ Արկոյի հետ կ'ամուսնանայ, իսկ միւս դստեր համար կը լռէ, մինչ նա ևս երեւելի նախարարական տան մը հարս գնացեր էր, Ապահունեաց ազգին. Դա ցոյց կու տայ խաղայ ցեղի բարձրութիւնն և ազնուականութիւնն. (Խորենացի զերբ Գ. զլ. ԼԲ.)

լինին և սակայն մի և նոյն անձն է։ Որով ասել է թէ Բուզանդ ժողովրդական ձևով գրած է Ասպուրակէսն՝ Սարկօ կամ Սարկոյ. կը հետեւի ուրեմն նոյն օրինակաւ և Վարդանն, Վրդանիկն կամ Վրթանիկն ևս ըստ ընտանեկան կոչման գրած է Վրիկ¹։ Կարելի է դեռ դիտել տալ որ Վարդան անունը պատահաբար զրուած չէ հարձէն ծնած տղուն, այլ ինչպէս սովորութիւն է ամեն տան և տոհմի մէջ պապերի անունը թողնելին դնել, այսպէս Պապ իր ունեցած միակ որդոյ անունն կոչեր է Վրթանէս իւր հաւուն յիշատակն կենդանի պահելու համար։ Ուստի պէտք է ընդունել որ Կորեան յիշած Հացեկացի Վարդանն, նոյն է Բուզանդի Վրիկի հետ, որով ստուգած կը լինինք Ս. Մեսրոպայ ծագումն։ Յետոյ պիտի տեսնենք որ Մեսրոպը հարձի ծնունդ լինելու պատճառաւ եկեղեցական ձեռնադրութիւն չէ կարող ընդունել։

* * *

Եթէ Բուզանդի մէջ որ և է յիշատակութիւն չենք գտներ Մեսրոպայ մասին, զարմանք չէ. վասն զի և ոչ Ս. Սահակայ յիշատակութիւն կայ, առիթ ունենալով հանդերձ որ մի տեղ հարեանցի կերպով յիշած է Ս. Ներսէսի համար թէ. «Սա լեալ էր ամուսնաւոր յաշխարհակեաց կեանս նախ յաստիս (յանտիս) մանկութեան»։

Տարակոյս չկայ թէ ինչպէս Տիրան իւր թոռներն, երկու եղբոր որդիքը, Ներսէսն ու Վարդանն արքունի ծախքով հեռաւոր աշխարհներ ղրկեց կըթուելու համար. նոյնպէս հաւանական թուի թէ ըստ կարգին իրենք, Ներսէս և Վարդանն սնուցին և կըթեցին իրենց որդիքն զՍահակն ու զՄեսրոպը, ոչ միայն ի կեսարիա ղրկելով, ուր ըստ Բուզանդայ Ներսէս «ի տղայութենէ սնեալ և ուսեալ ի կեսարացւոց քաղաքին Գամրաց ընդ հաւատարիմ վարդապետօք» այլ նաև ի Բիւզանդիոն, ուր առաւելագոյն գիտութեամբ հմտացան աստուածաբանական ուսմանց և յոյն լեզուի և գրականութեան²։ Բայց ընտանեկան և քաղաքական կենաց մէջ ոչ ոք անշուշտ աւելի հաւատարիմ վարդապետ կարող էր լինել տաղանդաւոր երիտասարդներուն քան Ներսէս ինքն. որուն քաղաքական կենաց յամենայնի հետևող եղած է և բարւոյն նախանձախնդիր Մեսրոպը։ Ինչպիսի՞ տպաւորութիւն թողած է վրան, Ներսիսի ներկայութիւն այն դրից և այն փառաց մէջ երբ նախանձելի էր «յարութեանն ի զինուորական կըթութեան»։ Կը տեսնանք որ Մեսրոպը ևս նոյն շաւղով պիտի ընթանայ և թերևս մասամբ իմն յաղթահարուի ուշիմ աջակերտէն։ Արդարեւ ինչ գովեստ որ Բուզանդ կը շոյալէ Ներսէսի հասցէին «Նախանձելի յարութեանն ի զինուորական կըթութեան»։ Նոյնը առաւելաւ հանդերձ Մեսրոպայ համար կո-

1. Հմմտ. նաև Վրիւ Մաղխազ և Վրէն Ձիւնական (Փարպեցի էջ 126).
Վրէն Վանանդացի (Փարպ. էջ 394).
Վրէն Տաշրացի (Փարպ. էջ 356).
2. Բուզանդ. Գալ. Գ. զլ. Գ.
3. Բիւզանդիոն... Եւ յայնմ հետէ վտակը գիտութեան որպէս ի թագաւորանիստ վայրի յորդեալ բղիւնն ի քաղաքէն... (Ղազ. էջ 13).
4. Բուզանդ. Գալ. Գ. զլ. Գ.

ընդ կը գրէ «Յանկալի եղեալ զինուորական արուեստին իւրոց զօրա-
կանաց¹»։ Այս համեմատութիւնը մեզի մի այլ խորհրդածութեան կը
ձգէ ի նպատակ մեր առաջադրեալ խնդրին։

Զինուորական արուեստը միայն ազատագրի դասակարգին սեփա-
կան էր, և յաւէտ թուի սիրելի Լուսաւորչայ թողնելուն։ Պապ և Աթա-
նագիրնէս, քահանայական պատիւը թողին, և իրենք զիրենք զինուորա-
կան արուեստին տուին²։ Ներսէս նոյնպէս ինքզինք զինուորական ծա-
ռայութեան տուել էր և արքունեաց մէջ բարձրագոյն տեղն բռնել էր³։
Նոյն իսկ խաղայ պէս սրբակեաց մարդն զերծ չմնաց ձիասիրտքեան⁴։
մեղադրանքէն որ մասնաւորապէս թուի սիրելի եղած է Վահուհեաց
ազգին իրրեւ քաջի արանց վայել արուեստ մը, բուժանելով մօտակայ
խնուայ դաշտի մէջ մինչև ցարդ անուանի Հայկական Նոյգներու երա-
մակներ։ Մեսրոպը ևս երկտասարդութեան ժամանակէն ինք զինք տուած
է այդ արուեստին։ Ո՞ր գիտէ թէ ինքն ևս այն նախարարներու որդոց
թիւէն չէր, որոնք խրախացեալ Գնեղի հարսանեաց մէջ, խոստացան
անոր տալ իրենց զաւակները «զորս առեալ մեծապէս հանդերձեաց
զարդու և զինու⁵»։

Զինուորութիւնը թեթեւ արուեստ չէր, այլ դժուարագոյններէն մէկն,
որուն համար կը պահանջուի տաղանդ, հմտութիւն և աշխարհավարու-
թիւն։ Ամեն աշխարհակալ և մեծ զօրավար ունեցած է այդ յատկու-
թիւններն որով հազարաւոր մարդիկ մէկ կամքով շարժել է, առաջ-
նորդել և յաղթանակ կանգնել։ Եւ առաջ քան թշնամուն յաղթել,
գիտացել են նուաճել և տիրել սիրով և մարդասիրութեամբ իրենց
զօրականին։ Իրաւ է Մեսրոպը չէ յիշուած աշխարհակալ մը կամ բա-
նակի զօրավար, սակայն նաև ի խաղաղութեան գիտնալ կառավարել
իրեն յանձնուած զօրագունդն, պահպանել կարգապահութիւն և հնա-
զանդութիւն զօրաց մէջ, երկրիւրի և պատկառանքի հետ սիրելի դառնալ,
ահա յայսմ է մեծ մարդոյ արժէքն, և Մեսրոպը յայսմ իր արժանաւոր
բարձրութեան վրայ կանգնած կը հանդիսանայ մեզ, դատելով զինքն
Կորեան այս խօսքերէն, «Տեղեկացեալ և հմուտ եղեալ աշխարհակաց
կարգաց, ցանկալի եղեալ զինուորական արուեստին իւրոց զօրականաց⁶»։
Եւ ինչո՞ւ այդպէս չլինէր այդ ազնուագարմ և հանճարեղ մարդն, այն-
պիսի բազմահանճար և աշխարհավար վարդապետի քաջարի զօրապետի

1. Կորեան Պատմ. էջ 6.

2. Որք հարեալք զաւանդն հոգեորն պատուի, անձամբ զանձինս իւրեանց խորատուր յա-
րուեստն զինուորութեանն զինեցան։ (Բուզ. Գալ. Գ. ԳԼ. ԺԵ.)

3. Այլ ի ժամանակին յայնմիկ էր ի վարս զինուորութեան... զզինուորական ձեն յինքեան
բերել և զարդարեալ էր զեղեցիկ պատմաճանաւ և (ի) զարդ վայելուէ... զարքունական սուսերն
զպտղավատին զոսկէպատեանն հանդերձ ականակալ մարդարտագար կամարան ի սպասու նորս
(Թագաւորին) բարձեալ ունէր։ (Բուզ. Գալ. Գ. ԳԼ. Գ.)

4. Ապա կամեցեալ Արշակ Թագաւորն պատուաւ և ազահութեամբ կարասոյն մեքենայի
խաբել զսուրբ եպիսկոպոսն Խաղ, բազում ոսկի և բազում զանաւ արծաթոյ և րազում միտոյզ
զարքունական ծիող... տայր նմա։ (Բուզ. Գալ. Գ. ԳԼ. ԺԱ.) — Այս խաղ... Եւ ոչ եղև ի
նմա զամազիւտ սասանայ, բայց վասն միոյ նուագի, զի էր պճնող առ հանգերծս և ծիողալի։
(Խոր. զերթ Գ. ԳԼ. ԼԱ.)

5. Գնէլ... Թագաւորապէս արարեալ հարսանիս, տայ առատապէս պարգևս ամենեցուն նա-
խարարացն։ Որոց հաճեալ ընդ նա և սիրեալ, ետուն առ նա զզաւակս իւրեանց. զորս առեալ
մեծապէս հանդերձեաց զարդու և զինու. և առաւել ևս սիրեցին զնա։ (Խոր. զերթ Գ. ԳԼ. ԻԲ.)

6. Կորեան. Պատմ. էջ 6.

մը ձեռքի տակ վարժուելով, որպիսին էր Ներսէս Մեծն։ Որքան մեծ
եղած է Ներսէսի հրճուանքը և Վարդանի խանդավառութիւնն ի տես այդ
գեղադէմ, պերճահասակ և վառվռուն երիտասարդին, որ կը խոստանար
փայլուն ապագայ մը, զոր ինքեանք իսկ չէին կարող գուշակել։

Զինուորական արուեստն արգելք չեղաւ Մեսրոպին հետեւելու
ղիւանագիտութեան. քաջ հմուտ և ճարտար լինելով հելլէն, ասորի և
պարսիկ գրչութեամբ, որով երբ խոսրով կը թագաւորէ, կը կոչէ զինքն
լինել վարիչ և ուսուցիչ արքայական զիւանին և ծառայողներուն¹։
Մեսրոպը մնաց այդ պաշտօնի մէջ, մինչև խոսրովայ անկումն։ Քանզի
խոսրով և իւր համախոհներն՝ Սահակ կաթողիկոս և Նախարարք, ա-
մենքն պաշտօնանկ եղան Շապուհ հրամանաւ, որ եղծեց, խանգարեց
ինչ կարգ և հաստատութիւն արած էր խոսրով իւր բաժնի մէջ²։ Ահա
այս դէպքիս մէջ իբր համախոհ իւր ազգակցին Մեսրոպը զիւանապե-
տութեան պաշտօնէն ինկաւ, որ թերևս ինքն իսկ յօրինած էր գաղտնի
դաշնագրութեան թղթերն Արկադու հետ. ոչ միայն այս, այլ և միւս
նախարարներու պէս իրենն ևս վրդովուեցաւ Տանուտէրական պատիւը։

Ուսումնասիրութեանս ընթացքի մէջ ասացինք որ Տիգրան Միջին
Քրմութեան պաշտօնէն ձգեց զՎահուհիս, անոնց սեփական գիւղն յար-
բունիս գրաւեց։ Վահուհիք զրկուած էին Տանուտէրական պատուէն,
և ինկած էին ազնուականութեան դասակարգէն և նոր կոչումն տրուած
էր իրենց որ անձանթ պիտի մնար ընդ միշտ, եթէ Պապն ունեցած
չըլլար հարձ մը Կարձազատաց Հացեաց գիւղէն։ Տանուտէրական պատիւն
զլիւաւորապէս կը կայանար յայնմ որ ամեն նախարար իւր սեփական
զաւառի կառավարչն էր և դատաւոր և ունէր իր առանձին զօրքն։
Տոհմային պատմութեան մէջ երկար դարեր չի յիշուիր Վահուհեաց Նա-
խարարութիւն, մինչև իսկ Բուզանդի ժամանակ, այսինքն այն ժամա-
նակ երբ Տիրան թագաւորի փեսան Պապը, Կարձազատաց գիւղէն առած
էր հարձը, ուսկից ծնաւ Վրիկ իրաւագութիւն ազգէ, անմասն կառա-
վարչական պաշտօններէ և պատիւէ։ Սակայն Հինգերորդ դարու մէջ,
Վարդանանց պատերազմերու ժամանակ Վահուհեաց Տանուտէրն և Վա-
հուհեաց զօրքն մերթ ուխտապահաց մերթ ուրացելոց խմբի մէջ են։ Եւ
արդէն յառաջագէմ և մեծ նախարարութեանց կարգէն են այնպէս որ
Յազկերտ Վահուհեաց Տէրը զԳիւտ անձամբ կը ճանաչէր և միւսներու
հետ զինք ալ ի Գուռն կոչեց³։ Բայց արդ խնդիր է թէ Վահուհիք
էրբ վերաստացան այդ Տանուտէրական պատիւն։ Եւ Ս. Սահակի Գահ-

1. Ի տես մանկութեան ուսեալ դպրութիւն յոյն. զինուորեալ ի դուռն Հայոց արքային
խոսրովայ, կարգեալ յերամ մատնագիր արքունի զպրաց։ (Փարպեցի.)

2. Եւ Առաջադրի ընկեցեալ զնա (զխոսրով) ի տէրութենէն... ոչ զմեծն Սահակ և ոչ զորք ի
նախարարացն կարգելոց խոսրովայ ի թող, այլ վրդովեաց ի պատուոյ իւրաքանչիւր (Խոր. զերթ-
Գ. ԳԼ. Գ.)։ Այս խմբի մէջ եղած է նաև Մամիկոնեան տունը, և Վրաթի ժամանակ Ս. Սա-
հակայ խնդրանք, կը վերահաստատուի ի տէրութիւն իւրոյ ազգին. (Խոր. զերթ Գ. ԳԼ. ԿԵ.)

3. Յազկերտ... կոչոյ հրաման տուեալ յականէ յանուանէ զարս՝ զորս ինքն ճանաչէր որոց
անուանքն են... ի տոհմէ Վահուհեաց Գիւտ անուն, (Եղիշէ, 76. վեցերորդ.)

նամակի մէջ Ութերորդ են ըստ կարգի: Բայց յառաջ քան զՍ. Սահակն արդէն եղած կ'երևի այդ շնորհումն ընդ արշակունի թագաւորի ձեռամբ, զի Սուրբ Սահակ խնդրամատոյց եղաւ Վռամէն հաստատելու նախկին կարգն, զարտուղութիւն անելով իւր թոռնիկի Մամիկոնենոյ Վարդանի համար, որ անցաւ ի Չորրորդ՝ կարգ Մեծ Նախարարութեանց, աւելցնելով վրան նաեւ սպարապետութեան պատիւն: Ուստի Վահուհիք եւս վերահաստատուելու համար այնքան բարձր դասակարգի մէջ, պէտք է ունեցած լինին մի բարձրագոյն տէր եւ պաշտպան եւ այդ Տէրն եւ Պաշտպանն մենք կը համարինք եղած է Ս. Ներսէս Մեծն Արշակ թագաւորի ժամանակ, երբ սա Ներսէսի օգնութեամբ եւ առաջնորդութեամբ սկսաւ մեծամեծ բարենորոգութիւններ մտցնել Հայոց մէջ, յորոց մին եղաւ Նախարարաց խանգարուած կարգի վերահաստատութիւնն ինչպէս եղած էր ի ընէ ի նախնեաց հետէ: Հաւանական է այս միջոցին Ներսէսի միջնորդութեամբ միայն Արշակ իւր ազգակիցներու Տանուտէրական գահն եւ կալուածքները դարձուցած պիտի լինի, մանաւանդ որ այն ժամանակի Նոր Տանուտէրն կը հանդիսանար Արշակի հօրաքեռ թոռը եւ Ներսէսի հօրեղբոր որդին, Վրիկն կամ Վարդանիկ Վահուհին: «Եւ նորոգեցաւ զուարթացաւ տէրութիւնն թագաւորութեան Հայաստան երկրին որպէս եւ զառաջինսն, մեծամեծքն յիշարանէ յիշ գահոն եւ գործակալքն յիւրաքանչիւր չափու»¹:

Այսուհետեւ հասկանելի է մեզ բուն բառերու նշանակութեամբ կորիւնի գրածներն թէ «տեղեկացեալ եւ հմուտ եղեալ աշխարհակաց կարգաց, ցանկալի եղեալ զինուորական արուեստին իւրոց զօրականաց»²: Այսինքն Մեսրոպը իսկապէս ժառանգել էր հօրից Տանուտէրական գահն, ունեցել էր իւր առանձին գունդն եւ զինուորութիւնն, որոց աւելի քան սիրելի՝ եղած է ցանկալի, ասկից աւելի մեծ գովեստ չէ կարելի լինել զօրապետի մը, եւ ոչ աւելի մեծ պատիւ այնպիսի զօրավարի մը ինչպէս էր Ս. Ներսէս որոյ ձեռասունն եղած էր Մեսրոպը եւ անրաժան ընկեր նորա անզուգական որդւոյն Սահակայ: Ուստի երբ կարդանք նոյն կորիւնի մօտ թէ «մերկանայր այնուհետեւ զիշխանակից ցանկութիւնսն»³ կամ խորհնացոյն թէ «ընկեցեալ յետս զմարմնական պատիւն»⁴ պէտք է հասկանալ թէ Մեսրոպը թողուց հրաժարեցաւ Տանուտէրական իշխանութենէն եւ պատիւէն՝ ինքզինքն Աստուծոյ նուիրելու համար: Իրաւ է որ այդ հրաժարումն աւանդաբար եղաւ, ինչպէս ասացինք, եւ ստիպողաբար Պարսից արքայի կողմէն, այլ ոչ առանց Նախախնամութեան կամաց, որ զնա մեծագոյն զօրաց եւ համակ Հայաստան աշխարհի լուսաւորիչ պիտի կարգէր: Ուստի Հոգին առաւ տարաւ զինքը անապատները, սիրեց մենակեցական վարքը, զոր սիրած էր նաեւ երբ արքունական սուսերն ոսկեզրուազ զարդարուն կամարով մէջքին ունէր

1. Չորրորդ ըստ Գաշնամակին մի պատմական գործի ցանկանն է մին ընծայել է Հ. Ս. իշխանին եւ պահուած է մեր ձեռագրատան մէջ:
2. Բուզանդ Գր. Գ. ԳԼ. Բ. 66:
3. Կորիւն էջ 6:
4. Կորիւն էջ 7:
5. Խոր. զերթ Գ. ԳԼ. ԽԷ:

կուսական գեղով պերճացեալ, հրաժարած երկրաւոր ցանկութենէն եւ յօրինաւոր ամուսնութենէ, որի ակնարկութիւնն կը տեսնուի խորհնացու խօսքէն իսկ, «ի նաւահանգիստ փութայ նաւ խոռվեալ, եւ աւճակ ժուժկալ խնդրէ զանապատ»¹: Կամ մանաւանդ Բուզանդի ի պատիւ Ներսէսի գրած հետեւեալ տողերու մէջ կը գտնեմ նաեւ Մեսրոպայ իսկական նկարագիրն. «Եւ մինչդեռ իսկ զձեռն զինուորութեան յինքեան բերէր յերեւելիսս, ներքին մարդովն զՔրիստոս էր զգեցեալ յանձն իւր, եւ ազնուական վարս էր յինքեան կերպարանեալ: Եւ յուսովն՝ զոր ունէր՝ խաչեալ էր ընդ Քրիստոսի, եւ թաղակից եղեալ էր ընդ նմին, եւ սիրով հաւատոյ մեռեալ էր մեղացն, եւ յարութեան յուսոյն արդարութեամբ սպասէր»²:

Զինուորական վարքը ամենավտանգաւոր միջավայրն է կորցնելու հոգեկան առաքինութիւնները. եթէ Մեսրոպը ժուժկալութեամբ առաքինացաւ երիտասարդական խոռվայոյզ ալիքներու մէջ, որպիսի՞ գերազանց առաքինութեամբ պիտի փայլի Եկեղեցւոյ խաղաղ նաւահանգստի մէջ: Երկրաւոր թագաւորը չկարացին իրենց փառքով եւ պարգևներով գոհացնել այն լայն միտքը եւ լայն սիրտը, որ դառնացեալ ամենայն ունայնութենէ, աշխարհակիր ցանկութենէ եւ մարմնական պատիւէ, կը գնայ անապատները փնտռելու մտքին ճարակ, սրտին խաղաղութիւն: Անապատը, միայնութիւնն մեծամեծ գաղափարներու մայր եղած են, ազատարար եւ փրկիչներ տուեր են աշխարհի:

Մովսէս անապատէն հրաման ստացաւ տէր լինել Փարաւոնի որոյ ոտից առջև բլուրներ պիտի խոնարհին եւ ծով զարհուրեալ պատառելով ճանապարհ պիտի բանայ ներշնչեալ մարգարէին: Անապատէն դարձաւ Յիսուս Հոգւոյն զօրութեամբ եւ փրկիչ երեւցաւ աշխարհիս: Նոյն եւ Մեսրոպը Քրիստոսի խաչակիր գունդն խառնուելով, միայնութեան՝ լեռնակեցութեան տալով ինզգինքն, շատ անգամ գիշերոյ խորհրդաւոր լուսութեան մէջ Հայաստանի լուսաւորութեան նոր ծրագիրն, զորոց գիւտն կ'երկնէր³, այնպիսի գործ որ հաճոյ էր Աստուծոյ եւ մարդկան:

Կորիւն գոհացուցիչ կերպով նկարագրել է զՄեսրոպը իրբեւ տիպար ճշմարիտ, սրբաւէր եւ աստուածասէր անապատականի. այս մասին մեր ծրագրէն դուրս է զբաղիլ. մենք պիտի պարապինք Գրոց գիւտի հարցով եւ ասոր համար հարկաւոր է ընդհանուր եւ համառօտ տեսութիւն մը մեր գրականութեան վրայ Հինգերորդ դարէն առաջ:

* * *

Հայաստանի քաղաքական պատկերն, նման է աշխարհագրական քարտին, նկարուած մեծամեծ լեռներով եւ գետերով, լեռնաշղթաներով, ձորերով, ծործորներով, անտառախիտ մայրիկներով եւ սարահարթ դաշտագետիկներով: Քաղաքական կեանքն լի է մեծամեծ աշխարհակալներու

1. Խոր. զերթ Գ. ԳԼ. ԽԷ:
2. Բուզ. Գր. Գ. ԳԼ. Գ:
3. Նոյնպէս առաւել հոգ ի մտի արկանէր, զհամաշխարհական սփոփելով... եւ գիրս նշաւ նազրոյ Հայաստան ազգին հաստատել... (Կոր. 8):

տիրապետութեամբ, արիւնահեղ պատերազմներու յիշատակներով, բար- բարոսաց կոտորածներով, աւերածներով, հրդեհներով, մարդկային հե- դեղներ՝ որոնք կատաղաբար վազելով սարերու կողերէն, դաշտերու երեսէն, սարուձոր, մարգագետին, թագաւորի ապարանքն և աղքատի խրճիթն լուացին արիւնով և անցան գնացին ոչնչութեան ծոցն, ջնջան եղան նոր ազգաց զարգանալովը, բայց իրենց ատելի յիշատակները պահեց պատմութիւնն, իմաստնոց և բարերարաց ի փառս, իսկ անմտից և արիւնարբուաց յամօթս: Բարեւացիք, Ասորեստանցիք, Քաղզէացիք Եգիպտացիներ, ողողեցին Հայաստան, ասոնց թողած քաղաքակրթութեան հետքն նման եղաւ իրենց երկրի գետերուն որոնք բարձրանալէն յետոյ կրկին ամփոփուելով նախկին ափունքներու մէջ կը թողուն շերտ մը սկիւ և դիրքի, ընդդէմներու բնութեան յարմար և պարարտացուցիչ:

Բարեւոյնի տիրապետութիւնն, աւելի շահաւոր եղած է քան Ասո- րեստանինը: Դատելով Խորենացու անգիր զրոյցներէ և վիպասանու- թիւններէ (poésie épique) և թուելեաց երգերէն հիւսած պատմութենէն, Շամիրամայ և Վանայ բերդի նկարագրութեանց մէջ, շատ զարգացած քաղաքակրթութեան հանդէպ կը գտնուինք. եթէ այդ զարգացումն գուցէ հայկական չհամարինք, սակայն անժխտելի է որ նա թողած է անշնչ- ջելի հետք մը դրոշմուած Հայաստանի ժայռերու վրայ որ եղած են կարծր և անտեղիտալի և ըմբոստ ամեն բնութեանց դէմ, սակայն կակղեր են, խոնարհել են, մտքի և գրչի առաջ բացեր են իրենց ճա- կասն և խրոխտ դշխոյն իրրեւ հարթուած մոմի վրայ գրեց ինչ ու գրեց, իր կամբը, սէրը թէ սուրբ. տակաւին ժամանակն ասոնց մասին կը պահէ իւր խորհրդաւոր լռութիւնն¹: Չեղբը գրեց անցաւ, լեզուն մնաց, բեկեռագրեր կը խօսին անցելոյ մասին, Հայաստան ութ-ինն դար Ն. Ք. ունեցեր է իւր գիրը. թէ և լեզուն լռէ՝ սակայն միտքը գեռ մեզի հետ կը խօսի: Պիտի չխաբուինք որ այդ գիրը հանրամատչելի էր, որով ամեն հայ՝ գրակարգաց և դպիր լինէր. սակայն դիւանական կամ մե- հենական գրութեանց ծառայեր է երկար ժամանակ. և գուցէ համեմա- տական պեղումներ Հայաստանի մէջ, մեզի ընծայեն նոյն իսկ բեկեռագրի թրծած աղիւններ, ինչպէս բարեւոյններն և այլն:

Եգիպտական տիրապետութիւնն գուցէ նոյնքան և աւելի շահաւոր եղած է Հայոց քան Բարեւացիներունը, որոնք աւելի զարգացած էին գիտութեամբ, արուեստներով և վաճառականութեամբ, որոց հետ սեր- յարաբերութեան և տուրեառի մէջ եղած են Հայք: Բնութեամբ յար- մարող և հետեող այլև օրինակող հայն, չվարանհեցաւ անշուշտ իր ծան- բեկեռային գրերն եղանակաւորել Եգիպտական հերաթիկ կամ փիւնիկեան գրերու վրայ: Կաղմոս մը կը յիշուի որ Յունաստան տարաւ փիւնի- կեան բարեփոխած տառեր: Նոյնպէս Կաղմոս մը ունի Հայաստան (իւր Հայկայ թոռներուց) արդեօք սա ևս Հայաստան բերաւ նոր ձևով գրել թէ ոչ: Կաղմոս գաղթական կը նշանակէ, ուստի՝ եկած էր մեր Կաղ- մոսն, Փիւնիկէէն թէ Փոնիգիայէն: Ինչ որ ալ լինի Հայաստանի իշխող

1. Իսկ զամենայն երեսս քարին իբր գրչաւ գմով հարթեալ, բազում գիրս ի նմա գրեալ որոյ հայեցուածն միայն զամենայն ի վարմանս անէ: (Խոր. գիրք Ա. գլ. ԺԶ.)

ներ և քուրմեր ունեցած են գիր մը որ գործածած են մինչև Մակեդոնական տիրապետութիւնն և այնուհետև մոռացութեան տրուելի է: Սակայն Հայ- կական շրջանի մատենագրութենէն մնացած բաց ի բեկեռագիր տախտակ- ներէ, Մովսէս Խորենացու յիշած անգիր զրոյցներ ալ այս խորհրդաւոր գրերով միթէ գրուած չէին և մինչև ի բրիտանէութիւն ևս պահել էին Վահագնի վերագրեալ քնարերգական երգերն և այլք, որք գեղեցիկ մտքի ծնունդ են թէ բովանդակութեան և թէ լեզուի կողմէն, ուրեմն Հայք յառաջ քան զՄակեդոնական տիրապետութիւնը ունեցած են իրենց գրականութիւնը:

Յունական քաղաքակրթութիւնը աւելի մեծ և աւելի արմատա- կան յեղափոխութիւն բերած է մտաւոր զարգացման և բարոյից մէջ: Հայն սկսել էր հոգւով թեքիլ դէպ ի արեւմուտք. Տիգրան միջին յոյն դերասաններ կը հրաւիրէ հայ բեմերու վրայ ներկայացումներ տալու¹. Արտաւագդ շղթայակիր Կլէոպատրայի արքունիքում ողբեր- գութիւններ կը գրէ որք ճաշակով և իմաստով կը մրցին յոյն դասական թատերագիրներու հետ²: Արտաշէս, Տիգրան յունական գեղեցկագոյն անդրիններ ի Հայս փոխադրել կու տան, գեղարուեստի ճաշակն առած էին նաև հայ քուրմերն զորս ուրախութեամբ իրենց հայրենական Բա- վիններու մէջ կը կանգնեն: Այս շրջանի պատկանող գրուածք միայն օտար հեղինակներէն յիշուած են յոյն դպրութեամբ գրուած լինելուն պատճառաւ, որ փոխանակեր էր հին գրութեան, ինչպէս յիշեցինք. և արդէն բաւական զարգացած Գրականութեան հանդէպ կը գտնուինք:

Հռովմէական քաղաքակրթութիւնն հսկայական քայլերով սկսաւ ընթանալ, մանաւանդ Օգոստոսի հաշտութենէն յետոյ, երբ այնուհետև Հայաստան իրրեւ դաշնակից սկսաւ գործել կայսրութեան հետ և Հռով- մէական ծերակոյտի ամեն ջանքն եղաւ պահպանել Հայաստանի ամ- բողջութիւնն, շատ անգամ ասոր անկախութեան համար պատերազմներ մղելով Պարթևաց կամ Պարսից դէմ: Այնուհետև հայ թագաւորներ և նախարարազունք, իրենց որդիք կամ իբր պատանդ կամ պարզապէս քաղաքակրթութեւն համար Հռովմ կը դրկէին, յորոց ոչ սակաւ կը յիշատակէ Տակիտոս իւր տարեգրութեանց մէջ³: Արշակունի թագաւորք, հակառակ իրենց ազգակից համարեալ Պարթևներուն, նախամեծար կ'ընտրէին Հռովմէական կայսրներէն թագն ընդունիլ, քան Պարթևաց արքայից արքայէն:

Կղզիոս զՄիհրդատ թագաւոր կարգած ժամանակ, «Հռովմայ աշակերտ» կը կոչէ և կը պատուիրէ որ իւր արքունեաց և երկրի մէջ մտցնէ և սիրելի անէ Հռովմէական քաղաքակրթութիւնն: Հռովմէական շրջանի գրականութիւնն նոյն յունական նկարագիրն ունի և մենք Խո- րենացու հատակոտորներուց միայն կրնանք գաղափար կազմել հայ մտքի զարգացման: Տրդատ վերջինն եղաւ որ Գիոկղետիանոսէն ընդունելով արքայական թագն, հռովմայեցի քարտուղարով իւր արքունի դիւանը կը վարէր: Տակաւին հեթանոս-հռովմէական գրականութեան կոթող

1. Պլուտարքոս-Չուզակչիոք, Լուկուլլոս:

2. Պլուտարքոս-Չուզակչիոք, Անտոնինոս:

3. Տակիտոս-Տարեգիրք գիրք ԺԲ. 10-16:

մանակ այդ ուսուցչութեան պաշտօնն, առանձին Վարդապետական տա-
տիման¹ կը տրուի:

Դանիէլեան նշանագիրներն ըստ օրինակի յունականին շարուած,
ենթադրել կու տայ որ 22է աւել չէին, զոր փորձելով երկու տարի
համոզուեցան որ բաւական չեն հայերէնի վանկերն և հոլովներն կազմե-
լու համար: Դուցէ Դանիէլ իւր կողմէն պայմանական նշաններ դրել էր
այլևայլ գրերու վրայ կրկնաձայներու և միւս հնչմանց պակասն լրա-
ցնելու համար, որ ինչպէս փորձն ցոյց տուաւ գործը կը դժուարացնէր
և անկարելի կը դարձնէր ոչ «կարելով ստոյգ հոլովել զհեզեանայ բա-
ռից հայկականաց հագնեղաբար մուրացածոյնն այնուիկ գծագրու-
թեամբ²»:

Դժբաղդաբար Ղազար Փարպեցի յայտնի չ'ասեր թէ Մեսրոպը
Վաղարշապատու ժողովին ինչ առաջն ներկայացուցեր է, որոյ համար
«քաջալերութեան աւետիս» աչքալոյս կ'ընդունի Սուրբ Հայրապետէն.
սակայն դատելով որ նա երկար ժամանակ քարտուղարական պաշտօն
վարած է, — մանաւանդ խոսքովի ժամանակ, յորում Հայոց յարա-
բերութիւնն դիւանական գործերու բացառապէս Պարսից արքունեաց
հետ էր, որ ժամանակի համար կը գրէ խորհնացին թէ «պարսկակա-
նաւ վարէին գրով — հաւանական կը թուի մեզի որ Մեսրոպայ նշա-
նագրոց մի մասն առնուած լինելու էին Պարսիկ և զենտի կամ պահ-
լաւ նշանագրերէ և խառնած յոյն և ասորի նշանագրութեանց հետ որք
աւելի ծանօթ էին հայոց. անոր համար երբ կը լսեն որ Դանիէլի մօտ
կը գտնուին ըստ յունականին յարմարցուած տառեր, իսկոյն Մեսրոպը,
առ խոնարհութեան թէ համակրութեան, իւր սկսած ձեռնարկն կը թու-
ղու և կ'անցնի փորձելու ասորւոյն գրերն որք խլեցին իւր բեղմնաւոր
կեանքի երկու կամ աւելի տարիներ:

Դանիէլեան նշանագիրքն եղած են հաւանօրէն հետեւեալները. ա.
բ. գ. դ. ե. զ. ի. յ. լ. խ. կ. զ. մ. ճ. ո. պ. ռ. ս. վ. տ. թ.
որոց բնորոշն է մի հաստ գիծ, որի մանր կտորներն կը միանան իրա-
րու հետ նաքր գծով: Իսկ մնացածներուն վրայ շարունակութեան մէջ
կը խօսինք, յորում պիտի երևի Մեսրոպայ արդիւնքն:

Մեսրոպը սուրբ Սահակայ տուած օգնականներով կ'իջնէ Միջա-
գետը, տեսակցելով Դանիէլի հետ՝ Եպիփանի շինած վանքի մէջ՝ իրրեւ
նախածանօթ՝ ի մանկութենէ ինքն Ս. Յովհաննու Մարգարէանոցի մէջ
ուսած լինելով, իրրեւ բնիկ Հացեաց Դրախտին. և աւելի բան չգտնելով
կ'անցնի Տիգրանակերտ և ապա ուղիղ յԵղեսիա, որ Գ դարու կէսէն
սկսած քրիստոնէական զարգացման կեդրոն դարձել էր, յորում ժամա-
նակի կատարուած է նաև Ս. Գրոց «Պեշիտօ» կոչուած թարգմանու-
թիւնն ասորի լեզուով: Սիրալիր ընդունելութիւն կը գտնէ երկու քաղաքաց
Բաբելաս և Ակակիոս՝ Եպիսկոպոսներէ, ընձեռնելով ամենայն միջոց՝ որպէս

1. Եւ յորժամ բազումք ի նոցանէ տեղեկանային, ապա հրաման տայր ամենայն ուրեք
նովին կրթել, որով և յաստիճան իսկ Վարդապետութեան գեղեցիկ երանելին հասանէր: (Կո-
րին, էջ 9):

2. Խոր. գիրք Գ. գլ. ԾԲ:

3. Assemani J. S. Biblioteca Orientalis Romae 1719 C. XIV p. 197. ունի այս-
պէս Rabulas Edessae episcopus ab anno Christi 412 usque ad annum 435. Իսկ Տի-
գրանակերտի յիշի Ակակիոս Եպիսկոպոս շուրջ 400 թ. 1 Բաւգիրք, Կամս:

զի Մեսրոպը գրոց գիւտն կատարելագործէ ուսումնասիրելով տեղւոյն
բարձրագոյն վարժարանն և ճոխ դիւանն: Սակայն յուսախար եղած, ի
զուր եկած չլինելու համար, իր սիրելի աշակերտներն կը տեղաւորէ
Եղեսիոյ մէջ՝ ոմանք ասորեբէնի և զայլս յունական դպրութիւն սովորե-
լու. իսկ ինքն իւր խոյանքն յառաջ կը տանի երկու ընկերներով և Հո-
գին իրեն կ'առաջնորդէ անցնելու Եփրատը աւետեաց լուրն ընդունելու
և սրտին վրայ Աստուծոյ գիրը գրելու համար:

* * *

Եփրատի աջ ափանց վրայ կ'ամբառնար զղեակ մը որու բնակիչ-
ներն դաշնակից եղած են Հայոց հետ ինն դար Ն. Ք. Ասորեստանեայց
լուծը թօթափելու համար. Կոմագինաց երկիրն էր սա, որոց ոստան
եղած է Սամոսատ կամ Շրմշատ: Մակեդոնական տիրապետութիւնը
մերժելու համար, դարձեալ համախոհութեամբ Հայոց հետ զէնքի կը
դիմեն. առաջին թագաւոր կը յիշուի Օրոնտ կամ Հրանտ աներ Արտա-
շէսի Մեմնոնի (շուրջ 164 թուականին) երբ Վաղարշակ թագ կապած
Հայաստան կը բարեկարգէր: Իսկ Հռովմէական հարստութեան ժամա-
նակ Սամոսատ կառավարչական աթոռանիստ եղաւ բոլոր Եփրատական
կողմերուն. Տիգրանակերտ, Եղեսիա և Պալմիրայ և այլն անոր իշխաւ
նութեան կը հնազանդէին: Իշխանանիստ քաղաքի մէջ ամփոփուած
էին միւս դիւաններէն էական դոկումենտներ, և դիւանի ծառայութեան
համար կային ճարտար քարտուղարներ, որոնք ամեն ազգի գրչութեանց
տեղեակ լինելու էին: Եղեսիոյ Պալատն ճարտասան հեթանոս իշխան
դիւանին, կը վկայէ ճարտարաց գրաւածոց փոխադրութիւնն յԵղեսիայէն ի
Սամոսատ, և խորհուրդ կու տայ Մեսրոպայ դիմել զնալ Սամոսատ
իւր փափաքելին թերեւ գտնելու համար: Այս տեղն ևս ըստ վկայու-
թեան Կորեան, Մեսրոպը՝ եպիսկոպոսէն և Հասարակութենէ մեծապա-
տիւ կը մեծաբուրժ, պարագաներ՝ որոնք մեզ յիշելու հարկ պիտի լինի:
Մեսրոպը Սամոսատի մէջ կը հանդիպի թանկագին նիւթերու՝ իւր գործի
ուսումնասիրութեան համար: Այդ աշխարհը զեռ Հայկազանց շրջանի
մէջ Արամայ քաջագործութիւնը կը յիշէր, Արշակունեաց հարստու-
թեան ժամանակ հզօր արքայի Տիգրանայ յաղթութեանց շփոնդն կը
հնչէին լերինք և բլուրք, որոյ զէնքերու յաջողութիւնն կը գրգռէ զԱն-
տոնիոս դիմելու ի Հայս. ճանապարհին՝ կ'առնու զՇամշատ, ուր այնու-
հետեւ զօրանիստ և վարչական դիւան հաստատուեցաւ: Այդ դիւանի մէջ
հետեւ զօրանիստ և վարչական, եթովպական, փիւնիկեան բարեփոխած
Մեսրոպը գտաւ եզրպտական, եթովպական, փիւնիկեան բարեփոխած
Պալմիրայի հնագոյն մատենաներն, թագաւորական և մեհենական գրու-
թիւնք, և հռովմայեցին Հռուփանոս կամ Ռուֆինոս ծանօթացուց զինքը
Յոյն և Հռովմէական Պալէօգրաֆիայի հետ: Ահա այս է Մեսրոպայ գրոց
գիւտի բաղդորոշ ժամանակն: Գիշեր ու ցերեկ անխոնջ պարապելով կը

1. Արեգ-քաղաք:

2. Babelon. Histoire ancienne de l'Orient t. IV.

3. Եւ ապա... Իջանէր ի քաղաքն Սամոսատացոց, յորում մեծապատիւ իսկ յեպիսկոպոսէն
և յեկեղեցոյն մեծարեալ լինէր: (Կոր. էջ 10):
4. Եւ այնպէս բազում աշխատութեանց համբերեալ վասն իւրոյ ազգին բարեաց ինչ օճան
գտանելոյ: (Կոր. էջ 10):

գտնէ իւր արուեստի բանալին. սրամիտ և անդրադարձող մտքէն չեն վրիպիր յոյն-հռոմէական այբուբենի զարգացման փուլերն. բաղդատութիւնն այլևայլ նշանագրաց, համեմատական կերպաձևութիւններ որ ընդունեն են նոյն աղբիւրէն բղխած գիրերն, լոյս կը ծագեն մտացը մէջ, երևակայութիւնն կը գործէ նաև ընդ մէջ. իւր գիւտով հիացած յափշտակուած է և գերմարդկային զօրութեան կը գրէ իւր արած գիւտն, աստուածային շնորհաց պարգև մը¹: Մեծամեծ գիւտեր եղած են առանց շատ մտածելու և խորհելու՝ ինչպէս իմաստասիրական կամ երկրաչափական խնդիր լուծելու համար միտք կը յոգնեցնեն մարդիկ: Բնութեան զաղտնիքներ ամեն օր ամեն վայրկեան մարդու աչքի առաջ են, բայց մտքի արթնութեան այն ինչ տուեալ վայրկեանը պէտք է դիպրե՛ն ճշտել ըմբռնելու և անդրադառնալու համար: Գալիլէոսի համար մի լապտեր, Նեաոնի համար մի տանձ, Վոլտայի համար մի գորտի ոտք, պատճառ եղան բնութեան օրէնքները սահմանելու և մեծամեծ գիւտեր անելու, գիտութեան կանգնած յաղթանակներն են անոնք անմահացնելով գտիչ հանճարներն: Այսպէս նաև Մեսրովբայ համար նշանակութիւն ունեցաւ մի հանգամանք, որ վրիպեր էր շատերու աչքէն: Նա Սամոսատի դիւանին մէջ գտաւ երկու գրութեան սխառեմ, սեմական լեզուներու այբուբենն ալէն դէպ ի ձախ և հորիզոնական գրութեամբ՝ և յոյն-հռոմէական գրութիւնն՝ ձախէն դէպ ի աջ և ուղղահայեաց գրելով: Պահ մը մտածած է Փիւնիկեան և Կաղմեան գրերու վրայ, և տեսեր է անոնց փոխադրութիւնը անսայթաք և գեղեցիկ: Գաղափար մը փայլակի պէս անցեր է մտքէն և աներևոյթ ձեռքի թաթ մը գրեր է սրտի գործարանի վրայ իւր փնտռած այբուբենն: Գիւտն եղած էր: Մեսրովբ իր սուրբ աջովն ստեղծել էր հայ լեզուի նշանագրեր, նոր և սքանչելի կերպով, շատ պարզ և շատ բնական ոճով «փոխադրելով զհայերէն աթուրթայսն ըստ անսայթաքութեան սիւղորայից հելլենացւոց»²:

* * *

Դանիէլեան նշանագրերն երկու պատճառաւ անյաջողութեան հանդիպած լինելու են. առաջին, որ նա վաղնջուց գտնուած գրեր յարմարեցներ էր ըստ իւրում կարի հայերէն լեզուին՝ առանց փոխադրութեան ըստ յունին ձախէն դէպ ի աջ. երկրորդ՝ պակաս գրեր ունէր, որք փոխանակուած էին անշուշտ վերադիր նշաններով, որով ընթերցանութիւնը տանջանք մ'էր և ոչ անսայթաք³: Այս երկու դժուարութիւնքը հարթեց Մեսրովբ և փոխադրութեամբ, երկրորդ՝ նոր լրացուցիչ գրեր ներմուծեց Դանիէլեան այբուբենի մէջ և անով ամբողջացուց ձայնական հնչուիւնները որով լեզուն կապեց վանկերով և գ. ուղղահայեաց գիրք

1. Որում պարզեւէր իսկ վիճակ յամենաշնորհողէն Աստուծոյ, հայրական չափուն ծնեալ ծնունդա նորոգ և սքանչելի սուրբ աջովն իւրով նշանագիրս հայերէն լեզուին: (Կոր. էջ 10).
2. Խոր. գիրք Գ. զԼ. ԾԳ.
3. Իսկ իբրեւ ի վերայ հասեալ թէ չեն բաւական նշանագիրք ողջ ածել զսիւղորայս և զկապս հայերէն լեզուոյն: (Կոր. էջ 9).

տալով գրութեան ոճին: «Եւ անդէն վաղվաղակի նշանակեալ անուանեալ և կարգեալ յօրինէր սիւղորայիւք և կապօք»¹:

Վերջին բառերս հասկանալու համար ամեն ընթերցող պէտք է մտաբերէ մեր նախնեաց փորձիկ քերականն, ուր նախ գրեր կը սովորեցնեն և ձայնական հնչուիւններ, ապա միավանկ, երկավանկ և բազմավանկ բառեր կապելով, հուսկ ուրեմն պարզ ընթերցանութիւն՝ առանց հեգելու կամ կապելու: Մեսրովբ իւր Քերականն անձամբ անձին կազմեր էր փոխադրած գրերով². այս աշխատութեան գործակից եղած են երկու աշակերտներն, որք արդէն քահանայ էին, զորս Ս. Սահակ օգնական տուած էր «կարգելոյ զհեգենայս», մէկն Յովհան Եկեղեցաց գաւառէն, միւսն Յովսէփ ի Պաղանական տանէն, քաջ ասորագէտներ և տեղեակ Դանիէլեան վաղնջուց յարմարեցուած գրերուն: Մեսրովբ այնքան գոհ էր իւր արած գիւտով, մինչև անգամ յաջողութիւնն ուղղակի աղօթքի զօրութեան կը վերագրէր և ըստ այնմ իւր աշակերտքն գրի անցուցին³: Միայն մի բան կը տրտմեցնէր Մեսրովբայ սիրտն, որ իւր նշանագրերն յայլևայլ դպրութեանց քաղուած լինելով և փոխադրութեամբ՝ չունէին ոչ համաչափութիւն և ոչ նոյնաձևութիւն, որով զրջութիւնն տգեղ իմն և խառնակ կ'երևէր, նա մանաւանդ երբ համեմատութեան կը դնէր Հռոմէական գեղարուեստական գեղագրութեան հետ և սաստիկ բարի նախանձով կը վառուէր կերպաձևելու և կանոնաւորելու իւր գիրն առնոց. պէս: Այսպիսի գեղեցիկ ցանկութենէ մղուած կը գտնայ Սամուսատի մէջ զՀռոմեանոսն «հրաշալի արուեստիւ հելլէն»՝ զրջութեամբ», և կ'աշխատին ի միասին կերպաձևելու Մեսրովբի գտած առ ձեռն պատրաստ այբուբենն⁴:

Կորեան գրածն նշանագրոցն ընտրութեան մասին, նախ կը վերաբերի Հռոմէական գեղագրութեան, որոյ հրաշալի արուեստագէտն էր Հռոմեանոս, բնականաբար նոյն արուեստով և ոճով ընտրեց նախ ուղղահայեաց հաստ գիծը, միացնելով մակագծերն նուրբ թելերով քառանկիւնի ձևով, նմանութեամբ հռոմէականի զրջութեան կատարելով նաև իւրաքանչիւրի ընտրութիւն: Մեր այս նոր դիտողութիւնս թող չգարմացնէ զընթերցողն, զի ընդհանրապէս զրոց գիւտի ուսումնասիրողաց⁵ ուշադրութենէն վրիպեր է միտք դարձնել Հռոմէական զրջագրութեան վրայ: Ամենքի միտքը ցրուել է «հելլէն» բառէն, որ մեր չորրորդ և հինգերորդ դարու մատենագրաց մէջ խառն նշանակութիւն ունեցեր է: Իսկ մեր մանր դիտողութեամբ կատարած ուսումնասիրութեան, նշանագրերու գեղարուեստական ոճին, հակառակ սովորական կարծեաց, համոզուեցանք որ Մեսրովբայ գտած նշանագիրները Հռոմեական չափանքին կերպաձևած է Հռոմէական Գ. դարու կապիտալ փանոս Հռոմայեցիի նշանագրերն:

1. Կոր. էջ 10.
2. Խորենացի այնպէս գրած է որպէս թէ փոխադրութիւնը եղած է զօրծակցութեամբ Հռոմեանոսի, որ ճիշտ չէ. մենք Կորեան հետեցանք.
3. Եւ յարուցեալ յաղօթիցն ետեղծ զնշանագիրս մեր: (Խոր. գիրք Գ. զԼ. ԾԳ).
4. Հայոց համար խառն էր զաղափարը Հելլէն և Հռոմ կամ Հռոմայեցի կոչումներուն.
5. Եւ անդէն ի նմին քաղաքի զբիւլ ոմն հելլենական դպրութեան Հռոմեանոս անուն գտեալ, որով զամենայն ընտրութիւնս նշանագրոյն զնրբագոյնսն, զկարճսն, և զերկայնսն, զառանձինն և զկրկնաւորն միասնգամայն յօրինեալ և յանկուցեալ: (Կոր. էջ 10).
6. Ջարբանաւան — Հայ. Գարբ. Վանաթիկ.

(Գլխագիր) կոչուած կաղապարէն (modèle) և որքան ուրախ եղանք մեր վերև յայտնած բոլոր կարծեաց ստուգութիւնը գտնելով հաստատուած մի Հնագրչական (Paléographie) ծանօթարանութեամբ «Մեծ Հայ մայնագիտական» բառարանի մէջ: «Այս կապիտալ գրութիւնն հին և նոր գրչութեանց հիմն կը կազմէ, փոխառեալ յունական ալփաբետէն,

Ա Բ Գ Դ Ե Զ Է
Ի Լ Խ Կ Ղ Մ Ն Ո
Պ Ռ Ս Վ Յ Ր

Հայ գլխագիր Ե. դարու (միջին մատենաներ գրելու)

Չ Ժ Ծ Շ Ճ
Յ Ը Չ Լ Յ
Ի փ ք

Հայ գլխագիր Ե. դարու (գործածական թէ՛ գլխագիր և թէ Մեծատառ գրոց հետ)

որք ի գործածութեան էին իտալիոյ յունական գաղութներու մէջ. Յոյներէն առնելով իրենց այբուբենն, Հռովմայեցիք կանուխէն զրոշմեցին, այսպէս ասած, իրենց հանձարի կնիքն: Գրելու ուղղութիւնն երկար ժամանակ անորոշ մնացած է յունաց մօտ, որք երբեմն աջէն դէպ ի ձախ կը գրէին, երբեմն ձախէն դէպ ի աջ, և երբեմն շարամանեալ երկու ևս ուղղութեամբ¹: Հռովմէացիք ձախէն դէպ ի աջ ձգուածն ընդունեցին, նորա վերջնականացիս ուղղականաց յիրքը տուին գրերուն. բնագծի վրայէն անցնող հորիզոնական ձողն և կոր կամ փորանկեալ գիծերն կը միանան իրարու հետ ուղիղ անկիւնով: Սոքա նախ արձանագրութեանց մէջ գործածուած են, ապա մատենաներու արտագրութեան համար

1. Sbu. La Grande Encyclopédie Բուստոֆէդոն Հատ. Է. էջ 854:

փոքրիկ փոփոխութիւն կրեր են, այսինքն բնագիծն պահելով հաստիսկ միացնող գծերն՝ նոյրք: Այս գրերու գեղեցիկ համաչափութիւնն պատճառ եղած է կոչուելու քառակուսի գիր (litterae quadratae): Այս տիպի գիրն պահած է միշտ իւր աւանդական գրութիւնն միապազաղ և խիտ, զանազան մեծութեամբ:

Տարակոյս չկայ որ գլխաւոր դժուարութիւնն կը կայանար Դաւնիէան նշանագրերու հետ զուգադրել համաչափութեամբ Զննտի և Պահլաւի կլորածե գրերն, որոնք հարկաւոր էին լրացնելու հայկական հնչմունքները և կապելու լեզուի բառերն: Ըստ մեզ Զննտ կամ Պահլաւ գրերն են զ. Ժ. ծ. Կ. Զ. Շ. Ը. Թ. Գ. որոց վրայ Հռուփանոս աւելցուցած է լատին գրեր Խ, Փ, Ք: Հռուփանոս չստեց իւր համարւին, և սքանչելի գրչութիւն մը գեղարուեստական յօրինուածով ընծայեց Մեսրոպին:

Մեր երկարագիր¹ կոչուածն, բաղդատելով Հռովմէական «կապիտալ» կոչուած գրութեան հետ, զծագրական (graphique) նմանութիւնը ցոյց կու տայ յիշուի Հռուփանոսի ճարտարութիւնն կերպածեւելուն մէջ: Հռուփանոս Մեսրոպայ հետ Դանիէան 22 նշանագիրքն, և այլ և այլ գաղութիւններէ քաղած 14, ընդ ամենն 36 նշանագիր՝ զամենն ճաշակով յարմարելէն վերջը, ինքնին աւորանիկ ճաշակը կը գրէ կերպածեւած նշանագրով, և կը սովորեցնէ Մեսրոպին և իւր աշակերտաց գրչութեան արուեստը, «և իսկոյն ի թարգմանութիւն ձեռն արկեալ, խորհրդարար սկսանելով յԱռակաց գրոց Սողոմոնի²»:

Տասն և հինգ դար յետոյ, դիտելով Մեսրոպայ ճգանց արդիւնքը, հանձարոյ ստեղծագործութիւնն, որուն Աստուած շնորհեց բազմազան հայոց գիրերը գտնելու, նոյնքան զարմանքով և հիացմամբ պիտի կրկնէինք Կորիւնի գրածն «հայրական չափուն ծնեալ ծնունդս Նորոգ և սքանչելի, սուրբ աշովն իշով»: Նորոգ, քանզի փոխադրութիւնն և ուղղահայեաց դիրքն բոլորովին նոր էր Հայոց և բոլոր մերձակայ ազգաց համար. սքանչելի, վասն զի լատին ամենագեղեցիկ գրոց տիպարի վրայ կերպարման էին ըստ օրինակի վերև յիշած «կապիտալ» գրութեան, զոր «գեղեցիկ համեմատութեամբ» գրուած կը գտնէ Մեծ Համայնագիտակ բառարանն. Սուրբ աշովն, քանզի ամենայն աշխատութիւն թէ՛ գրերու ընտրութեան, թէ՛ անուանելոյն և թէ՛ դասաւորութեան վերաբերեալը՝ ինքնին կատարեր էր. այսու իրաւամբ և ստուգիւ ինքն է հեղինակ և գտիչ Հայերէն լեզուի նշանագիրերու³:

1. Քառակուսի երկաթագիր հետ մի և նոյն ժամանակ գոյութիւն ունէր նաև կլորամկիւն գիրը (Մեսրոպեան Երկաթագիր կոչուածն) որ աւելի արժանագրութեանց համար կը գործածուէր քան թէ մատենաներ գրելու, որ թղթի ամբողջ երեսը կը բռնէր: Երբ կլորանկիւնն մասնաւորապէս մէջ գրուէր, միշտ երկիւղեան Մեծատառ էր, և աւելի յաճախեց այս ձևն Ե դարու սկիզբէն եկեղեցական պաշտօնական գրոց համար: Սակայն ընդ նմին կարելի է գտնել անշուք ի սկզբանէ մամր բոլորագիր կոչուածն, որ, նախապէս լուսանցքներու վրայ կը գրուէր: Թերեւս Բոլորագիր կոչուածն ինչո՞ք կանգնած լինելով մի երեսի վրայ կը գրուէր խիտ և միապազաղ: Իսկ գլխագիրն երկաթագիր, երբ երկու իջի բաժանուած: Բառեր որք Գր. Մագիստրոսի դարը կը յիշեցնեն, թէ և բաղդատելով մեր գլխագիր — Երկաթագիր կոչուածն յոյն և լատին նախորինակներու հետ կը համապատասխանէ Onciale գրին որ է բոլորգիրը. մինչ Capitale (գլխագիրն) փոքր կոչուած քառակուսի երկաթագիրն, ինչ որ կը տեսնուի տրուած օրինակներու մէջ:

2. Խոր. գիրք. Գ. գլ. ԾԳ:

3. Մեսրոպայ գրերու ոմանց արտաքին նկարագիրն ըստ ամենայնի նման է հին եգիպտաց

2. Այս տարբերիչն անտարակուսական պէտք է համարել, զի Մեսրոպը 45 տարի հոգևոր կեանք վարեց, և մեռաւ 439 թ. եթէ 35 հաննքը կը նկատուի 404, որ պէտք է հաշուել սկիզբն զպարթևեան Հայոց: Կորեան Բաբելոնս կամ Աստմանիի Բաբելոնս յիշած Եպիսկոպոսն 412-435 կարող է հանգիստ իւր տարբերիչն պահել ամբողջ, մինչև մի ուրիշ եպիսկոպոս Տիգրանի հետ, Սիակիրոս անուն, ձեռնադրուած է ըստ 400 թ. և վախճանած 431, որով Ս. Մեսրոպը 404 թ. հանդիպած լինելու է սորան: Իսկ ժամանակակից Եղեւնոյ Եպիսկոպոս յիշուին փառքաւ 398-408 (Series Episcoporum ecclesiae catholicae. P. Pius B. Gams 1873 Ratisbonae). Եթէ Կորին չի յիշատակեր զայս, պէտք է բնական մոռացութեան տալ այն մեր Թաղաժամնիկներուն՝ Եղեւկայ և ընկերաց, որոնք զիջեցին հիւրասիրութիւն ընդունելով Բաբելոնս Եպիսկոպոսէն, որ Թաղապատարութեան տակ խոսելով իրենց Վարդապետի՝ Մեսրոպի՝ ժամանցը Եղեւնոյ մէջ, կարծիք տուած է որ 404ին Դանիէլն արդէն եպիսկոպոս կ'աւանդէր Եղեւնոյ:

4

կերտի պատշգամբն: Մէկ կողմէն կը տարածուէր Արարատեան հոյակապ և հռչակաւոր դաշտն, զոր նկարագրէ Ղազարիկ¹, և միւս կողմն վսեմաշուք Մասիսն, վերամբարձ ուղղադիտակ սպիտակահեր գլուխն նկարելով կապոյտ երկնքում: Հրաշատեսիկ և ակնապարար տեսարանն, օրօրանն եղաւ Մեսրոպայ վեհ և անմահ գաղափարներուն, ուստի հայրական չափուն ծնած նորոգ և սքանչելի հայկական նշանագիրը իրրե հսկայ խայտալով պիտի թեւակոխեն ամբողջ հայրենի սահմաններն: Բաղդը կը կոչէ զինքն, արծուէհայեաց աչքերն ճանապարհին սեւեռած, ամենայն ինչ պատրաստ է չուելոյ. մեկնելոյ ժամն հնչեց, ո՛վ ժամ խորհրդաւոր, խնդի, յուսոյ և լացի. ո՛վ հրաժեշտ հրարոց սիրոյ և սրտի, համբուրիւ սրբութեան պահ մի գրկախառնեալ և ապա հրաժարեալ, մնայ Ս. Սահակ ընդ երկար դիտելով այն ճանապարհը, ընդ որ Մեսրոպը երկու ընկերներով և աշակերտներով երթալով կ'ընկղմէր մթնոլորտի մառախուղի մէջ. իսկ ինքն բազկատարած յերկինս յաղթանակաւ դարձին համար կ'աղօթէր մինչ լոյս ճրագացն և կանթեղացն բորբոքեալ տոչորէր ի սուրբ եկեղեցւոյն Վաղարշապատ քաղաքի²:

Մեսրոպը կը հասնի Տիգրանակերտ և ապա Եդեսիա, Ալաիիոս և Բաբելոն եպիսկոպոսներէն, կղերէն և իշխաններէն, բարձր մեծարանօք ընդունալով կը գտնէ. անտի Սամուսատ կ'անցնի, ընդունելութիւնն աւելի մեծ է, եպիսկոպոսն և ժողովուրդն մեծապատիւ մեծարանքով կ'ընդունին: Շատ ժամանակ չի կորսնցներ այս տեղ, Աստուծոյ շնորհքն կը լուսաւորէ Մեսրոպայ միտքը այլևայլ ազգաց վաղնջուց կիրարկած դպրութիւններէն ընտրելով և դասաւորելով հայ լեզուին յարմար նշանագիրը կը ստեղծէ և Հռութանոսի ձեռամբ կերպածն էլ զկնի, ձեռք կը զարնէ թարգմանութեան Սողոմոնի իմաստութեան գրքին, «ճանաչել զիմաստութիւն և զխրատ» և այլն, և ինքն Հռութանոս զայն կը գրէ իւր ձեռքով³. և ետեա Մեսրոպը զի Խարի կն, բացուել էր մեր գրականութեան առաւօտն որ լուսաւոր և գեղեցիկ օր կը խոստանար Հայաստանի: Մեսրոպը՝ հոգեւոր միաթարութեամբ լցուած դարձուց միտքը դէպ ի հայրենիք, ուր յուսով կը սպասէին իրեն Ս. Սահակ և Վռամշապուհ և Եկեղեցին Հայոց: Սակայն պահ մի մտածած պիտի լինի Մեսրոպը, ո՛վ պիտի հաւատայ մեր բարի լուրին, ո՞ւմ յայտնի պիտի լինի որ իւր սուրբ աշովն էր ստեղծած հայ լեզուի նշանագրերն: Ահա հոս յայտնի կը լինի Մեսրոպայ հեռատեսութիւնն: Պէտք էր նախ սիրաշահել զԴանիէլ ասորին և Բաբելոն եպիսկոպոսն, որոց ազգասիրական զգացմունքներն ևս պէտք էր գոհացնել. որպէս զի Մեսրոպայ Սամուսատ գնալն և լատին նշանագրերու վրայ կաղապարելն իւր նշանագրերն, իրրե արհամարհութիւն և նուաստութիւն չհամարուէր Եդեսիոյ հռչակաւոր ուսմանց, ուստի «առնոյր թուղթս յեպիսկոպոսէ քաղաքին... և բերէր առ եպիսկոպոսն⁴ ասորոց... առաջի արկեալ նոցա զեղանագիրն աստուածատուր⁵»: Վերնական հրաշքի միջամտութիւնն

1. Փարպեցի, էջ 22:

2. Ղազար, էջ 80:

3. Որ և գրեցաւ ձեռամբ այնորիկ գրչի: (Կոր. էջ 10):

4. Եպիսկոպոսն:

5. Կորիւն, էջ 10:

կը բառնայ ի միջոյ մարդկային կիրք և նախանձ և ամենքի սրտէն գոհութեան և գովութեան դրուատիք՝ Եպիսկոպոսաց և համայնքի կողմէն առ Աստուած կը բարձրանան: Եդեսիա մնացած աշակերտաց սիրտն կը ճխայ միաթարութեամբ, որովհետեւ յատրի տաւառացեւ շուտով պիտի ազատէին: Մեսրոպը գովելի հպարտութեամբ, ազգային արժանապատուութեան համար կամեցեր է ունենալ նաև Ասորոց եպիսկոպոսներէն մի վկայական, որով թէ՛ ժամանակակից մարդկանց և թէ՛ մեզ, որ 15դ հարիւրամեակը կը տօնենք, ապացոյց մի լինէր թէ Մեսրոպեան գրերն Դանիէլեան նշանագիրներու կրկնութիւնն չեն ո՛չ ձեռով և ոչ գրուածքի ոճով, այլ տարբեր կաղապարով ձուլուած և տարբեր սխտեմով շարաւորուած: Ճշմարտութեան սիրող Եպիսկոպոսներն, Մեսրոպի իրաւացի փառքն չկապտելու համար, դրուատեօք կը վարձատրեն անոր ճգանց արդիւնքն, կը գրեն «Թուորս առտագիրս» առ Սահակ և Վռամշապուհ, որոց հրովարտակով նախապէս եկած էր Մեսրոպը Միջագետք¹:

Անցեր էր մի ուրիշ ձմեռ, ծաղկել էր նշենին, այգիներ անուշահոտութիւն բուրեցին, զարթեալ Մեսրոպայ սրտին մէջ իւր հայրենեաց փափաքը: Իրրե անմահ բանին և զրոց վաճառական, հոգեւոր ուրախութեամբ, բոլոր իւրայինքն առնելով հետն ուղի կ'ինկնայ դէպ ի Հայաստան աշխարհ: Գրոց գիւտի ստոյգ համբան, թարգմանութեանց նմուշով ըստ ամենայնի համոզիչ, կանխեր հասեր էր Արարատեան դաշտն. ուրախութիւնն ողողեր էր հայի սիրտն, մտքի յաղթանակը կը պատրաստուէր տօնելու, ոչինչ ընդհատ գոռոգ աշխարհակալներու յաղթանակէն, որոնք սրոյ և հրոյ աւերածներու վրայէն կը բարձրանային Կապիտոլիոն մրտենիով պսակելու գլուխին: Իսկ Մեսրոպը ագիտութիւնը խորտակելով, խաւարը հալածելով, գիտութեան լոյսն լուցեր էր մտքերու մէջ, ինքնապաշտպանութեան բանին զէնքն դրել էր հայու ձեռք, ուսկից կ'անցնի շինութիւն է, ուր նա կը կոխէ անապատներ կը կանաչին. եթէ ձեռք բարձրացնէ՝ բարեբարութիւն է, հարուածն սրտի միաթար, կառաց խոյանքը երջանկութեան աւետարեր: Մեսրոպի հասնելու լուրն կը գողդեցնէ Վաղարշապատը: Հայրապետ և թագաւոր ոտքի են կանգնած, արմաւինի ոստով դիմաւորելու հայրենեաց մեծ ոտքի են կանգնած, յաղթողի անմահ ճակատը: Ս. Սահակ և Վռամշապուհին, պսակելու յաղթողի անմահ ճակատը: Ս. Սահակ և Վռամշապուհ՝ թո՛ղ ընդհանուր հայրենիքի ուրախութիւնն, առանձին հպարտութեամբ կը ճխար սրտերնին, նկատելով Հայաստանի Երկրորդ Լուսաւորիչը որ իրենց ազգէն կը ծագի լուսափայլ աստեղ մը պէս. գիտութեան լոյսն կու տայ միանալու կրօնից լոյսի հետ զոր սփոռի էր իրենց նախահաւն Գրիգոր Լուսաւորիչ Հայաստանի վրայ: Կրօնքի և գիտութեան յաղթանակին հանդէսն է որ տեղի կ'ունենայ Հայաստան աշխարհի, Արարատեան գաւառի մէջ: Երբ Մասիսն երիտասարդ լեռանց հետ կը ցնծայ այսօր թագաւորի և Հայրապետի, Նախարարական ամբոխին և բոլոր ժողովրդեան թափօրի առաջ, Երասխայ լանջն ուռելով և փրփրալով՝ խոխովաձայն կ'ընթանայ սաղմոսերգութեան

1. Կորեան մէջ մի պարբերութիւն շփոթութիւն պատճառի է կարծելու թէ զրոց գիւտն եղած է Եդեսիա: Եթէ այսպէս եղած լինէր, հարկ չկար Սամուսատէն վկայական բերել առ Ասորի եպիսկոպոսունս թէ Մեսրոպի գտած գրքն — Աստուածապարգէն է:

բռնադատէին զօրեղացնել մի միայն ըրիստոնէութիւնն, որ իրրե վահան լինէր ազգային պաշտպանութեան, մինչ այլ ուղղութիւն չար ևս պիտի գրգռէր չարասիրտ թշնամին, իրրե քաղաքական շարժումն դէպ ի ապրտա մարտութիւն ընդդէմ արքայի իշխանութեան: Համանման վիճակի մէջ էին նաև ըրիստոնէայ վրաստանն և Աղուանիստանն. մազդէզի կրօնքն հոն ևս իւր արքանեակներն սկսել էր զրկել. բիրտ ուժի առաջ ա կամայ իսկ պիտի խոնարհէին. ասոնց մէջ նոյնպէս ըրիստոնէութիւնն զօրեղացնելու համար հարկաւոր էր զիր, ուսումն, դպրոց և Ս. Գրոց գիտութիւն, ուր առաքինութեանց ամեն օրինակներ կան:

Մեսրոփին յայտնի էր այդ երեք ազգաց, Հայոց, Վրաց, Աղուանից ազգայնական նախանձն և խուլ մրցումն առաջնութեան համար. հետեալէս քաղաքական հողի վրայ մերձեցումն թող որ անկարելի էր, այլ և վտանգաւոր և սխալ պարագայի մէջ պիտի դնէր զՀայս. ուստի նա ջանաց այդ երեք ազգերից կապել և կազմել մի դաշնակցութիւն՝ ըրիստոնէական եղբայրութեան զաղափարով: Ահա նա այնուհետե իր կեանքը և ճիգը պիտի նուիրէ այդ փայփայած զաղափարի մարմնացման: Ուստի նա կրկին տեսակաւ կը հրաժարի տարածումն անելու իւր ուսման բուն Պարսից բաժնի մէջ. առաջին՝ որ նրան գուցէ արդիւնւած էր ներգործական մի դեր կատարել այդ բաժնի Հայոց մէջ, ուստի անոր ուսուցումն և վարդապետութիւնն կը թողու յօժարաբար Տէր Եպիսկոպոսին, այսինքն Ս. Սահակայ, ուսուցանելու այն տեղերն ուր կայանք քաղաքացի էին¹. երկրորդն՝ որովհետե ոչ ոք քան թէ ինքն բաւական էր իւր յղացած ծրագիրն իրագործելու նախապէս ծանօթ լինելով ամենայն իշխանաւորաց. և միանգամայն Հայաստանի սահմաններէն դուրս գործելով, իւր ներքին խորհրդոց և նպատակներուն ոչ ոք կրնար հասու լինել այն լրտեսներուց, որք բռնապետական իշխանութեան կոյր գործիք են մեծ մարդկանց դարաններ լարելու համար, որոնք կը մարտնչին անոնց եղերական սկզբունքներուն և հրամաններուն դէմ:

Մեր կարծեաց ստուգութիւնն կը հաստատուի, հիմնուելով կորեան ասածների վերայ՝ հետեւեալ երկու դիտողութեամբ. առաջին՝ ոչ Վրացիք և ոչ Աղուանք երբէք մտաբերած են ինքնաբերաբար իրենց առանձին գիր ունենալու. երկրորդ որ՝ Մեսրոփը անկախ հետեւելով իւր մտածութեան, ինքնաբերաբար կը ստեղծէ վրացերէն և աղուաներէն այբուբենն չև գնացած այդ երկիրները: Եւ յիշուի յետ պատրաստելու ըստ կարգին վրաց գրերն, Մեսրոփը իւր յաւագոյն աշակերտներէն ումանք հետն առած կ'ըլլէ կ'երթայ վրաստան և թագաւորին կը ներկայանայ և իւր արուեստն բացատրելով կը յորդորէ ուսանել, մինչև յանձն կ'առնուն Մեսրոփի խնդիրքը կատարել²: Չարմանալի եռանդ, սովորական մարդկանց հասողութենէն բարձր բմբունումն, դիւցազնական քաջագործութիւն. ինքն Մեսրոփը գնացեր անձամբ կը խնդրէ որպէս զի ընդունին իրենց

1. Յետ այնորիկ ասոնցը հաւանութիւն երանելին Մաշթոց որպէս զի Տէր Եպիսկոպոսն ի Վայնականոն և նա ի սփիւսս հեթանոսաց զբանն կենաց սերմանիցն: (Կոր. էջ 14).
2. Եւ նորա գիր արուեստն առաջի արկեալ՝ խրատէր յորդորելով. յորում և յանձն առեալ ամենեցուն զիմղելիմ կատարել: (Կոր. էջ 15).

համար պատրաստուած այբուբենն: Ճիշդ այնպէս ինչպէս բժիշկը հիւանդին չուզած դեղը կու տայ, փափաքելի առողջութիւնն գտնելու համար: Եթէ հայ լինէր պատմագրողն, թերեւս չափազանցութիւն համարէինք, բայց այդ ասողն ինքն վրացի է ազգով և եպիսկոպոսական

QUIBONANEC
PUTARENECAP
PELLARESOLEAT
QUODEARUM
KERUMUID:

(Onciale latin) Մեծատառ գրութիւն Գ. դարու (երկիջեան մատենաներ գրելու համար)

ΤΩΒΑCΙΛΕΙΤΟΙΡΑ
ΓΜΑΚΑΙΕΠΟΙΗCΕ
ΟΥΓΩC
ΚΑΙΑΝΘΡΩΠΟCΗΝ
ΙΟΥΔΑΙΟCΕΝCΟΥ
CΟΙCΤΗΠΟΛΕΙΚΑΙ
ΟΝΟΜΑΑΥΤΩΜΑΡ
ΔΟΧΑΙΟCΟΤΟΥΙΑΙ
ΡΟΥΤΟΥCΕΜΕΕΙΟΥ:

(Onciale grec) Արձանագրութեանց համար գործածուած նախապէս՝ ապա անցան մատենաներու գրչութեան. (Սինայի Ս. Գրոց օրինակէն Ե. դարուն — երկիջեան մատենաներ գրելու համար)

վիճակին հասած կորիւնն է գրողն, վարդապետի կրտսեր աշակերտն, որի առանձին խնամքը վայելել է: Ի՞նչ էր Մեսրոփի նպատակը, կազմել մի և ուժեղ վրաստան, միացնելով գրագիտութեամբ զանազան լեզու խօսող կովկասու բնակիչքն ի մէկ կրօնք և ի մէկ ազգութիւն: Թագաւոր և եպիսկոպոս ամեն կողմերուց կը հաւաքեն մանկտի և կու տան վարդապետի ձեռքը, «զոր առեալ արկանէր ի բովս վարդապետութեան և հոգևոր սիրոյն եռանդեամբ... յայնչափ ի մասնաւոր և ի

Չնայած որ Սահակ և Մեսրոպը նախածանօթ էին Բիւզանդիոնի արքունեաց, և նուիրակներն խոնարհական թղթերով կը ներկայանան իշխողաց, այնուհանդերձ ոչ Սահակ և ոչ Մեսրոպը կը խուսափեն յունական նախանձէն և կեղեքող յանդիմանութենէն թէ՛ ինչո՞ւ առ Յոյնս չէին զիմած Գրոց գիւտի համար, այլ ծանծաղ ասորի գիտութեան: Բայց բուն պատճառը այդ չէր, այլ ներքին քաղաքական, զի Յունաց սիրելի չէր որ Հայք Պարսից հակէին, խաղաղութեամբ ապրէին, վասն զի Վառձապուհի խաղաղասիրական և հաւատարիմ ծառայութիւնն արքայից արքային, բերաւ Հայաստանի երջանկութիւն, զարգացումն: Բաղաքապետութեան ճանապարհի վրան կանգնեցան Հայք իրենց առանձին սեփական գրովն և գրականութեամբ, զայն չէին ուզեր յոյներն, կամէին Հայաստանի խռովութիւնն որպէս զի իրենք առիւծի բաժինը վերցնէին, ցանկային որ Հայք մնային կուրուքեան մէջ, որով իրենց համակրութիւնն կը շրջէր դէպ ի յոյներն, և յունային ապահովել իրենց սահմանները: Այս մտածութեան արտայայտութիւնն է որ կը լսենք Թէոդոսի բերնէն խրոխտ և տիրահրաման ձևով, « վասն որոյ հաճեալ էաք ընդ մերոյ ծառայիցդ արհամարհել զայսպիսի ուսմամբդ¹ »:

Այս արհամարհական կերպէն պահ մը տաքնապած պիտի լինի Մեսրոպը, որ իւր պատգամաւորութիւնը զատարկ անցնի. բայց նա գիտէ հեզութեամբ և իմաստութեամբ խաղաղել ներքին ալէկոծութիւնն և հմտութեամբ տանել իւր նաւն ի նաւահանգիստ: Մեսրոպը իւր համբաւըն բարձրութեան վրայ կանգնած, գիտէ ամփոփել իւր ոգւոյ մեծութիւնն և զոհել իւր փառքն հայրենեաց սիրոյն համար. և կատարեալ ուրացութեամբ իւր բոլոր ջանից և արդեսանց, օտար երկրի մէջ, օտար ժողովրդեան և թագաւորի առաջ կը հրատարակէ ի լուր աշխարհի թէ գրոց գիւտն մարդկային ճարտարութեան գործ չէ, այլ Աստուծոյ շնորհքի տուրքն է, վերնական պարգև մ'է, հրաշքի գործ է: Այս վեհանձն յայտարարութիւնն կը կակղէ Թէոդոսի սիրտն, և ուսուցանելու հրամանն կ'արձակէ: «Բայց զի յետոյ պատմեաց մեզ Մեսրոպը թէ կատարումն արուեստիդ ի շնորհաց վերնոյն եղև. գրեցաք զի ամենայն փութով ուսցին² »:

Արդեօք ներելի՞ է ենթադրել թէ հրաշքի պատմութիւնն և «թաթն աջոյ ձեռին գրելով ի վերայ վիմի» ևն մտածուած է ի Բիւզանդիոն, յունական նախանձէն ազատելու համար. և յաջողեցնելու իրենց խընդիրներն, որոց համար եկած էին: Արդարև հրաշք է հաւասարապէս յունական չարութեան և ատելութեան շիջումն. որք այնուհետև կը փոխանակեն սէր և անպայման համակրութիւն, առ անձն և առ գործն. զարմացումն և հիացումն շնորհալից կերպարանացն՝ որոյ վերայ ցոլա-

1. Խոր. զերբ Գ. զԼ. ԽԵ.

2. Խոր. զերբ. Գ. զԼ. ԽԵ. Հայկական գրոց ծագման մասին արժան էր առանձին խօսել. սակայն ներկայ յօդուածն իրբև վարքագրութիւն նկատելով, նշանակեցինք լոկ ընդհանուր գծեր, առանց իջնալու մանրամասնութեանց, զանց առնելով համեմատել առանձնակ գրերու առնչութիւնն օտար զգրութիւններէ առանձնորհ հետ: Այսչափս յայտնի է ամեն ընթերցասիրաց որ Մեսրոպը շատեղեց ոչնչէ հայ ալփաբետն, այլ վաղնջուց գտնուած գլխաւոր երեք ճիւղաւորման տիպարի զգրութիւններէն ճարտարմտութեամբ կազմեց իւր այբուբենն, նոր ձայնակաճ անուանումն տալով փոխ առած գրերուն, որք թերևս նախակաղապարի մէջ այլ հնչումն և գօրութիւն ունեցած են:

նայր սրբութեան և զիտութեան լոյսն, անբաւ խոնարհութիւնն, յորմէ վերնոյն պարգև համարեցաւ զրոյ գիւտն և արուեստն ուսուցչութեան, «հրաման ելանէր վայելուչ մեծարանօք զՍուրբն՝ Ալուսիտ անուն կոչելոյ¹»: Յարգելով նաև Ս. Սահակայ խնդիրն, հրաման կը տրուի պատուով ընդունել զինքն «որպէս զարդարե վարդապետ իւրեանց (հանգոյն արքեպիսկոպոսին ինտարու) և դարմանք և ծախք յարքունուստ եղիցին²»:

Այսպէս ուրեմն յաջողութեամբ պսակեցաւ Մեսրոպը պատգամաւորութիւնն: Բայց Խորենացոյ մի բանն միթիւն կը մնայ որ այս մասին կը գրէ. «առին զոր յունայինն և զոր ոչն յունայինն»: Ինչ էր արդեօք Սահակայ և Մեսրոպայ յունացածն և ոչ յունացածն: Յուսացածն թուի Մեսրոպի ուսուցանելու հարցն էր, որի մասին արդէն համբաւն հուշակուեր էր յունական բաժնի մէջ, ուր շատ իշխանաւորաց և եպիսկոպոսաց՝ աշխարհական վարքի մէջ եղած ատենէն ծանօթ էր, ուստի անոնց միջնորդութեամբ կը յունային յաջողիլ հրաման ընդունելու, նա մանաւանդ որ «հիւսիսական կողմանց հուշակելոց» վրաց և Աղուանից մէջ արագ տարածումն գրոյ դպրութեան, յունական ազդեցութեան աւելնալուն հրապուր մ'էր, որով Մեսրոպի միջոցաւ միայն կը յունային յաջողիլ և ձգել ի միութիւն գէթ ըստ կրօնականին: Իսկ որ ոչն յունայինն, էր խնդիր Ս. Սահակայ, վերահաստատելու իւր հովուական իշխանութիւնն այն կողման վերայ, ուր Կեսարիոյ աթոռն արդէն տարածեր էր իւր թեւերն. և թերևս հակառակ էին եպիսկոպոսներէն ոմանք, որք նախամեծար ընտրէին հպատակել Բիւզանդիոնի «ինքնագլուխ» պատրիարքին քան փոքր աշխարհի մի կաթողիկոսի: Այս հրամանը ձեռք բերելու համար երկու խոչընդոտներ կային, մին թագաւորական՝ միւսն պատրիարքական իշխանութիւնը. հարկ էր նախ հաւանութիւն առնել կայսերէն, ապա հաճութիւն պատրիարքէն. ահա այս չյունացածն ևս կ'ընդունին: Թէոդոս կը հրամայէ Կեսարու արքեպիսկոպոսին հաւասար պատուով ընդունել և յարքունուստ հոգալ ծախսերը: Իսկ Ատտիկոս նոյնպէս «հրամանաւ ինքնակալին» իշխանութիւն կուտայ Ս. Սահակին «իւր կողմը», այսինքն վիճակին մէջ, վարդապետելու:

Ինքնագլուխ Պատրիարքն իւր ճոխութիւնն ցոյց տալու համար, զՄեսրոպը կը ձեռնադրէ եկեղեցաւարի: Մեսրոպը ցայն վայր ձեռնադրութիւն չէր ընդունած, այլ միայն արեղայ էր, և Ուսուցողի պաշտօն յանձնուած էր իրեն Ս. Սահակի կամքով. մինչ եկեղեցական նուիրապետութեան կամ ժառանգաւորաց մէջ մտնելու համար հարկաւոր էր ունենալ մի որ և է եկեղեցական պաշտօն, սկսած փոքր աստիճաններուց մինչև մեծերը, և զայս առանց յատուկ օրհնութեան կամ ձեռնադրութեան կարելի չէր ընդունել: Ուստի Ատտիկոսի «եկեղեցաւարի» պետք է հասկանալ՝ որ Մեսրոպը այդ ձեռնադրութեամբ եկեղեցական աստիճան մի ընդունեցաւ և անցաւ ի շարս ժառանգաւորաց Պատրիարքի Նուիրապետութեան, որով համարձակապէս կարէր իւր արուեստն ուսուցանել

1. (Իկումն ?) (Կորին էջ 16).

2. Նոյնն և Ատտիկոս գրէ. «արդ հրամանաւ ինքնակալին Ալոսսոսի տուեալ լիցի թեզ իշխանութիւն վարդապետել զկողմից մեր». (Խոր. զերբ Գ. զԼ. ԽԵ).

հայ մանկուց «այնք կողման»։ Այդ ձեռնադրութեան միջոց նոյն իսկ թուի նոր անուն մ'աւ ընդունած է Մեսրոփը, կորեան այս աղաւաղ բացատրութեամբ «հրաման ելանէր, վայելուչ մեծարանօք զՍուրբն (Աւուստ) անուն կոչելոյ»։ «Սուրբ» ածականն ենթադրել կու տայ իւր գոյականն, եթէ ինքն իսկ մի գոյականի աղաւաղումն է։ Քանզի միտ ղնելով խորհնացու գրածին «զի գոյր տեսեամբ հրեշտակական, գործովը մարմնով արտափայլեալ, սարասիւք անճառ» են, այդպիսի տպաւորութիւն թողով Ատտիկոս հայրապետի վերայ, ինչ աւելի յարմար կը տեսնար իւր հրեշտակակերպ ձեռնադրելոյն քան Մեսրոփն (Սուրբն)՝ անուն կոչելու մեծ Ուսուցչին, որ «ոչ որպէս արուեստ ուսուցանէր այլ իբրեւ զնոյի առաքելաբար աշակերտելոցն տայր»¹։

Սակայն ըստ ամենայնի չէ մարթ հաւաստեալ ասել թէ Ատտիկոսի ձեռնադրութիւնն սուրբ սատիճան տալն եղաւ, զի յառաջ քան զձեռնադրութիւն Ս. Սահակ Ուսուցող մերոյ աշխարհի կոչէ, իսկ ձեռնադրութենէ յետոյ վարդապետ, իբրեւ առանձին իմն շնորհ կայսեր հրամանաւ եղած։ Վարդապետական աստիճանն իբրեւ Մագիստրոս եթէ տրուած է, հապա Ատտիկոսի ձեռնադրութիւնն ինչ նշանակութիւն կարող է ունենալ։ Արդեօք լոկ մի ձեւ, մի արարողութիւն էր, առանց սուրբ կնիք տալու, ինչպէս առ լատինս կոչին երբեմն Աբրայե, աշխարհականք ոմանք, որ ունին հերակտրութիւն և սե պարեգօտն և ընդունին հասոյթս եկեղեցիէն, սակայն ոչ մի կարգ չունին և ոչ ձեռնադրութիւն։ Եթէ այսչափը համարինք Ատտիկոսի եկեղեցիաստիկոս ձեռնադրութիւնն, մեծ բան մը չէր և չ'արժէր պարծենալ և գրել առ Ս. Սահակ, իբրեւ մի մեծ վարձատրութիւն մը արած այն մարդուն՝ որոյ ձեռամբ «Ամենակալն բղիւսաց զշնորհս Հոգւոյն»։ Այլ յօժարեալ եմք կարծել որ Մեսրոփը առանձին տնօրինմամբ ընդունած է հոգեւոր ձեռնադրութիւն։ Առանձին տնօրինումն ասեմ, վասն զի երանելի Վարդան կամ Վրիլն, վերը ասացինք՝ հարճորդի էր Պապայ և Հայր Մեսրոփի. արդ եկեղեցական կանոնք կ'արգելուին ոչ միայն պոռնկութենէ այլ նաեւ երկրորդ աս. մուսուլթենէ ծնածններն չձեռնադրել։ Այս կանոնն ընդունած է նաեւ Ս. Սահակ «Յաղագս քորեպիսկոպոսաց» զլիսոյն մէջ։ Կանոն Ը. այսպէս է. «Իսկ զպոռնկորդիս և որ յերկրորդաց են հաւասար մինչև յերրորդ ծնունդն, ըստ առաջին կանոնաց հեռի կացցեն ի կարգէն և ի շնորհացն»։ Թէպէտ Մեսրոփը «պարկեշտ և սուրբ լինի, զարդարուն ճշմարիտ հաւատովը և գործովը առաքինութեանց, ցանկալի ամենեցուն և պատուական, որպէս վայել է պաշտօնէից Աստուծոյ» (անդ) սակայն ոչ Ներսէս և ոչ Սահակ արքեպիսկոպոսունք Հայոց, պիտի կարենան ձեռք ղնել իրենց ազգականի վերայ և կոչել քահանայական պաշտօնի։ Եթէ ծնունդեան թերութիւնն չլինէր, ուրիշ ինչ պատճառ կարող էր արգելք լինել Մեսրոփի ձեռնադրութեան։ Թերեւս պիտի ասէք, որ ինքն չէ ուզած, առ խոնարհութեան հրաժարել է։ Բայց թող մի անգամ մտածէ թէ Ս. Ներսէս ինչ հանգամանքներու մէջ ձեռնադրուեցաւ և բռնադաւ

1. Ս. Մեսրոփայ փոքր վարուց մէջ ասուած է «Սրովբէտեան անուն»։
2. Խոր. գիրք Գ. ԳԼ. Կ.
3. Սոփիք. Կան. Ս. Սահակայ,

տեցաւ մտնելու յեկեղեցական վիճակ¹, նոյն բարուց մարդիկ, նոյնպէս պիտի վարուէին Մեսրոփի հետ, բռնի ձեռնադրութիւն ընդունել պիտի տային այնոր որ «գերազանցել էր քան զամենքն որ այն ժամանակ առաքինիներ կային»։ Սակայն չարին այդ բանն Մեսրոփին, զի յայտնի էին ժողովոց կանոններն, որք ընդ նոյնիւր ձգէին ձեռնադրողը և ձեռնադրեալը։ Բայց երբ կը հասնին կոստանդնուպոլիս, ամենքն աւանատես լինելով Մեսրոփայ հրեշտակական վարուց, խոհական իմաստութեան, և հոգեւորաց մեծ գիտութեան, քարոզութեանց, թարգմանութեանց, և այլ բազում վաստակոց՝ լուսաւորութեան երեք աշխարհքնեւրուն, և նաեւ տոհմային ազնուականութեան², և մանաւանդ շնորհք մը կամենալով անել Ս. Սահակայ և Հայոց, ինքնագլուխ պատրիարքն Ատտիկոս իւր իշխանական ճոխութիւնն ցոյց տալու համար, Մեսրոփին երկրորդ ծնունդն կը տնօրինէ և կը ձեռնադրէ գոնէ ի պաշտօն Սարկաւապետութեան, եթէ չասենք ի քահանայութիւն։ Եւ յօժարեալ եմ դեռ աւելին յուսալու մի հայազգի ինքնագլուխ և Տիեզերական Պատրիարքէն. և կորեան Եկեղեցիաստիկոս բառին մէջ ուզում եմ նշմարել քորեպիսկոպոսութեան աստիճանն և պաշտօնն առ որ կոչեց Ատտիկոս, յանձնելով նմա իւրակողման Հայոց ուսուցանելու դպրութիւն և նաեւ տեսչութիւն եկեղեցական բարեկարգութեան՝ իբրեւ զինքն ներկայացուցչի կամ տեղապահի։ Եւ ձեռնադրութեան շնորհին է որ նա կարող կը լինի Ս. Սահակի մահուանէն յետոյ, տեղապահութեան պաշտօնը վարել, որ բնականաբար յինքն կը պարունակէ սրբազան կարգն, գէթ աստիճան քորեպիսկոպոսութեան, զոր Վազար Փարպեցուն անգամ թըշնամիքն արժան չէին տեսած. իբրեւ արժանաւոր հոգեւորականի մի եկեղեցական վարձատրութիւն առանց ներգործական դերի նուիրապետական պաշտօնավարութեանց մէջ և որ կարելի էր ընդունել նաեւ աշխարհական իշխանութենէ³։

* * *

Մեսրոփը, ինչպէս ասացինք, որոշ նպատակաւ ձեռք զարկաւ գրոց գիւտին. յետ այնորիկ իւր գաղափարը սերմանեց Հայոց, վրաց ու Աղուանից մէջ, քարոզելով միութիւն քրիստոնեայ եղբայրութեան, համեմաշխ գործ ընդդէմ պարսկական ոտնձգութեանց՝ կապել մի դաշնակցութիւն սուրբ, պատարագմելու զինու զօրութեամբ արքայից արքայի դէմ, ինքնապաշտպանութեան, ինքնապաշտպանութեան, հայրենեաց և ազգի եկեղեցւոյ ազատութեան,

1. Եւ հրամայէր զնա կապել զիւրով զառաջեալ... հրաման տայր և քերին զհանդերձս կղերիկոսաց զեղեցուցանէին նմա... և տայր ձեռնադրել զնա ի սարկաւազութիւն. (Բաւգանդ Գալ. Գ. ԳԼ. Գ.)
2. Հին Հռովմական կայսերական օրէնք արգելուին հարուստ ժողովրդական, ճորտ կամ գերիներն ձեռնադրելու. պէտք է յազատաց լինէր, նախապատուութիւն տալով ազնուականութեան.
3. Քանզի յաղագս ասելոյ զիս, Թերեւս արդեօք և ըստ անարժանութեան, սուրբքը և աւանատես և յամենայն մեղաց ազատ ուսուցիչքը Հայոց, Թո'ղ ի մեծամեծան ձգտեցուցանել զիս յեպիսկոպոսութիւն և կամ ի նոցին յառաջին զգաստութիւն, և կամ յեկեղեցւոյ դատաւորութիւն. այլ և քորեպիսկոպոս ոք չարար, զոր Պարսիկը և արք անարժանք գործերն և այսօր. (Վազար էջ 586).

քան բեղմնաւոր եղաւ թարգմանչաց աշխատութիւնն, որ այսօր յիրաւի զարմանք կ'ազդէ մեզ այն գրքերու գումարն, որ հասեր է ձեռքերնիս Ոսկի դարէն, առանց հաշուելու յետագայ դարերու մատենագրութիւնն, որով Հայն յետ Յոյն և Հռոմէական գրականութեան, հին ազգերու ցանկի մէջ երրորդ տեղն կրնայ զբաւել: Եւ թագմանչաց գործը միայն Հայոց փառքն չի կազմեր, այլ համաշխարհի բնոյթ ունի, օգտակար ծառայութիւն մատուցանելով մարդկութեան և գիտութեան, ազատելով իսպառ եղծմանէ հեղինակներ, որոց կորուստն պիտի ողբար մեր գրական դարն:

*
* *

Գեղեցիկ և ազնուական արուեստն որուն նուիրեցին զիրենք Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպը, երկար էր և բազմաբեղուն. իսկ իրենց թանկագին կեանքն սուղ. բայց այս սակաւուն մէջն իսկ երկար դարերու կեանք թողին. բնութեան հարկն պէտք էր վճարել, օրօրանէն ի քնարան մահու հիւանդութիւնն կոչեց զՍ. Սահակ. փակուեցաւ այդ գեղեցիկ օրն: Խորենացու այս հակիրճ խօսքերու մէջ ամփոփուած է ամբողջական դամբանական մը պերճախօս և վսեմ. «Որ մահկանացու ծնեալ, անմահ զիւրն եթող յիշատակ և այլն»:

Վեց ամիս յետոյ կը հանդիպի և փոխումն աշխարհէս Ս. Մեսրոպայ: Տեսիլ սքանչելի խաչանման, լուսաւոր շողաձև ապարանքի վրայ կ'երևի յաւանդման հոգւոյն, և նոյն լոյս յառաջախաղաց գնալով կ'առաջնորդէ մինչև Օշական, ուր կը հանգուցանեն պատուով Սրբոյն մարմինն: Խաչանման լոյսն ամփոփուեցաւ գերեզմանի մէջ, իբրև վկայ անրարբառ Մեսրոպայ հաւատոյ և սրբութեան. «գերազանցեալ քան զամենայն, որք զայնու ժամանակաւ էին առաքինիք»:

Սրբամարդու մարմնոյ շուրջն բարեպաշտից մրցութիւնն նախանձելի եղած է. կէսն՝ թերևս մերձաւոր ազգականք՝ կամեցած են տանել ի բնագաւառն իւր Տարօն, յԱշտից գիւղն (Հացեաց զրախտն) ուր վեց ամիս առաջ հանգուցեր էին զՍ. Սահակ. իբրև առ իւր բնտանի և ազգական, որք էին ըստ բանից Նարեկացւոյն «իբրև զմի մարմին բանական ի յերկուց առ մի կերպարան լինելոյ զիմաց կենցաղավարելով... միաշունչք միակրօնք, զուգահաւանք, ի քառից աչաց առ մի և նոյն շաւիղ խորհրդոյ տեսեալք»¹: Ոմանք ի նախաշակերտած Գողթն, իւր դաստակերտն, սոքա եղած են Սիւնեաց տան իշխանագունք, երախտաւորեալք սուրբ Վարդապետէն: Այլք Վաղարշապատ քաղաքի մէջ, սրբոց գերեզմաններու կամ դամբարաններու մէջ, ասոնք եղած են գլխաւորապէս իւր ձեռասուն աշակերտներն, ժողովուրդն և Նախարարներէն ոմանք: Բայց այդ տարածայնութեանց մէջ օգուտ քաղողն եղած է Վահան Ամատունին, որ անշուշտ Սրբոյն հանգչելու ժամանակ ներ-

1. Խոր. գիրք Գ. ԳԼ. ԿԷ.

2. Խոր. գիրք Գ. ԳԼ. ԿԷ.

3. Նարեկացի. «Յիշատակարան մատենագրութեան» էջ 267. Վենետիկ 1840.

կայ գտնուել է Հմայեակ Մամիկոնէի հետ: Արդեօք ներքի չէ՞ ենթադրել որ Ս. Մեսրոպը փափաք յայտնած լինի Օշական թաղուելու, երեք տեսակէտով: Աշտիշատ կամեցած չէ, վասն զի հրաժարած էր իւր տէրութենէն և մարմնաւոր պատուէն, իբր «մոռա զժողովուրդ քո և զտուն հօր քո». — Վաղարշապատ չէ կամեցած, նախ բարեպաշտութեան համար զգուշանալով, «ի դիրս սրբոց» դրուելու, իբր անարժան. և կամ ապագային երկիւղ կրելով վրէժխնդրութեան, քաղաքական ձախող ելքի մը Հայոց և Պարսից կռուի մէջ: Իսկ Օշականը Արագածու ստորոտն, Քասաղ (?) գետի ափին զուարթ բլրան մը վրայ շինուած բերդ և դաստակերտ մ'էր Ամատունի տան, առանձնականի սեփականութիւն: Հոն ուզեց հանգչիլ, ուր կը լսէր Հայաստանի մրմունջն ձորէն անցնող գետակէն, Արագածէն փչած գեփիւռն հովէր սրտի տապը, և աչքերն սեւեռած յեկեղեցին կաթողիկէ, մշտամոռնջ աղօթէր անոր հաստատութեան համար: Եթէ այդպիսի մի պատուէրի գոյութիւնն տարակոյսի մէջ մնայ, դժուարին կը լինի հասկանալ ըստ թոյր յայնորեան իմաստին կորեան գրածն թէ Վահան և Հմայեակ միայն էին «արք պատուականք և երկիւղածք հրաւանկաբար փարպոսապետաւոր (Վարդապետին) հրամանաց»¹: Այս հրամանը, որուն երկիւղած կատարողք են Վահան և Հմայեակ, կը վերաբերէր յատկապէս իւր թաղմանը և տեղւոյն, որով Վահան յանձն առած է հոգալ յուղարկաւորութեան ծախսն և վրան «խորան սքանչելի կանգնել տաշածոյ վիմօք քանդակելով»²:

Իսկ Խորենացի մի այլ պատճառ կամի տալ Վահանի ազդեցութեան թէ «էր զօրաւոր հաւատովը և ճոխութեամբ մարմնաւորաւ» և Հայոց աշխարհի հազարապետութեան պաշտօն կը վարէր այն ժամանակ, որով կարողացաւ բոլոր կուսակցութիւնները լռեցնել: Սակայն բաւական պատճառ մը չէ միայնակ համոզելու միւս երկու կուսակցութիւնն որ կը բաղկանար ամբողջ ժողովուրդէն և եկեղեցական դասէն, որք գրեթէ ամբողջովին իւր ձեռասուն աշակերտքն էին³, և որոց մէջ կային Ամատունիին հաւասար և աւելի բարձր բարձով և ճոխութեամբ Նախարարներ և իշխաններ. եթէ սոքա տեղիք կու տան Վահանին, կը նշանակէ որ քան զմարմնաւոր ճոխութիւնն աւելի բան մը կար, որով նախապատուութիւն և իրաւունք Ամատունի իշխանին կը տրուի: Նախապատուութիւն և իրաւունք եղած է Ս. Մեսրոպայ կողմէն Օշական թաւասացինք որ մի հրաման եղած է Ս. Մեսրոպայ կողմէն Օշական թաղուելու, երկրորդ Ամատունին աներկբայապէս ազգակից եղած լինելու է Ս. Մեսրոպայ, միտ դնելով մի քանի պատմական դէպքերու որոց մէջ Ամատունի տան կատարած դերը եզական նշանակութիւն կը ստանայ նկատմամբ Արշակունի թագաւորական և Լուսաւորչի տան:

Արտաշէս Բի որով սոքա Պարսկաստանէ գաղթին ի Հայս. թէպէտ Խորենացին իր սովորութեան համեմատ զասոնք հրէութենէ եկած համարի և Սամսոնի ցեղէն (?) և իբր Արշակ Պարթև տարած է յԱրևելք, որով երկուքն ևս ֆետուրայ ծնունդ են կամ Աբրահամու, իսկ որով

1. Կորիւն էջ 27.

2. Կորիւն էջ 27.

3. Այդ ժամանակ Հայոց բանակն Արտաշատ էր (Վաղարշապատ կամ Նոր Քաղաքը) իսկ զօրավարն Վաղարշն, որին ոչ մի յանձնարարութիւն չի կայ...

հետև մի և նոյն կարծիքն կամ աւանդութիւնն կար Հայոց Արշակունեաց մէջ թէ նորա ևս ցեղակից են Արշակայ Մեծի, հետևապէս զԱմատունիս կ'ընդունին իրրեւ ազգակիցս, զիւղեր և դաստակերտներ կ'ընծայեն հանգերձ տանուտէրական պատուով, որով Ամատունեաց Տէր կոչուին։ Սակայն մտածելով որ Արտաշէս Բ. Մմբատայ ձեռամբ կ'ազատի Էրուանդի կոտորածէն և Պարսկաստան կ'ապաւինի, բազմաթիւ ծանօթ իշխաններու թիւի մէջ պէտք է համարել նաև զԱմատունիս, որք հիւրասիրութիւն և պաշտպանութիւն ցոյց տուած լինին մանկանն Արտաշիսի և Մմբատայ. և Մանուկան կոչուին, հարկ չի դնէր մեր վրայ ընդունել որ նա հրէութենէ ծագած է, այլ ընդհակառակն կը յօժարէր Արգարու որդոյ Մանուկայ Ստորին Հայոց և Ասորոց թագաւորական զարմէն համարել, որոնք կը թագաւորէին Եղեւիտ։ Որով երբ Արտաշէս թագաւորութեան կը հասնի, կը հրաւիրէ իւր բարերարներուց թագաւորազարմ մի իշխան (վահան¹ անուն?), կը վարձատրէ գիւղերով և դաստակերտներով։ Դարձեալ խոսքով Ա.ի տան կոտորածի ժամանակ, Արտաւազդ և Օտայ Ամատունիք կը յաջողին ազատել զՏրդատը և խոսքով իրարմէ և կը պահեն զԱ.ի Արշակունեաց Ոստանն և գերեզմաննոցն։ մինչդեռ միւս նախարարներ գնացին առ Արտաշիւն և ընդունեցան անոր տէրութիւնն։ խոսքով Գ.ի գերութեան ժամանակ դարձեալ Պարզե Ամատունի և Շաւարշ կամսարականը փորձ կ'անեն ազատելու զթագաւորն։ խոսքով կամսարականի ազգակիցն էր, և սակաւ ժամանակ անցեր էր որ Շաւարշի եղբայրն Պազաւոն՝ թող վաղնջուց ազգականութիւնն՝ արշակունի անուամբ խոսքովէն պատուել էր²։ Իսկ Պարզե Ամատունի և իւր որդին Մանուէլ ինչ կը ստիպէր գիրենք թէ իրենց կեանքը և թէ բոլոր տոհմն մահուան վտանգին ենթարկել, գիտեալով որ այդպիսի գործոյ մը պատիժն մահ է և ջնջումն ազգատոհմին։ Առ այսպիսի գործ անձնանուէր և քաջայանդուզն՝ միայն ազգականութեան և արենակցութեան զգացմունքն կրնար զրդել։ Այնպէս որ եթէ Պարզե Ամատունին մերձաւոր ազգական չլինէր խոսքովայ, Արտաշիւն չէր հրամայէր մի կերպ տիկտեսակ հանել և դնել խոսքովի աչքի առաջ, որպէս զի սաստկացնէ անոր կսկիծն և գերութեան տանջանքն³։ Մանաւանդ աւելի իմն հաւաստիք Ամատունեաց ազգակից լինելուն Արշակունեաց հետ, կ'ուզեմ յիշել նաև խոսքով Բ.ի վերաբերմունքն առ Վահան Ամատունին որ Մասքթաց յարձակումն քաջապէս վանելէն զկնի, խոսքով Օշական գիւղն կը պարզէ Ամատունւոյն, ուր կը հաստատէ գիւղ բնակութիւն։ Արդ Այրարատեան աշխարհն բնիկ սեփականաւորիւն էր Արշա-

1. Այս անուն յատուկ և սիրելի է Ամատունի տան. խոսքով Բ.ի. ժամանակ Վահան Ամատունին կը յաղթէ Մաքթաց։ Ս. Մեքրովրի ժամանակ Վահան Ամատունին է Հազարապետ, վարդանանց պատերազմի մէջ, դարձեալ Վահան Ամատունին է Տանուտէրն և այլն։ Դիտելի է որ Վահան և Արտաւազդ անուններն յաճախ Մամիկոնեան Տան մէջ զորածական են, անուններ որ տոհմական էին Հայոց ազնուականութեան մէջ. և սակայն Մամիկոնեանք, ազատ են հրէայ լինելու զազափարէն։

2. Եւ զրեզ, Պազաւոն, արիւն իմ և հարազատութիւն, ոչ ըստ վաղնջուց ազգականութեան, այլ ըստ արդեանս՝ որ ի մօրէ ըստմէ Արշաւազայ արշակունւոյ, հանեալ զրեզ ի հայրենեաց քոց կամսարականաց և ի մայրենիս քո յիմա առեալ ազգ, արշակունի անուամբ պատուեցից։ (խոր. գիրք Գ. զԼ. Խը)։

3. Իսկ Պարզե ի կայանս բմբնեալ, ածաւ առաջի Արտաշիւն, և տիկտեսակ զործեալ ուռուցմամբ, հրամայեաց դնել յանդիման խոսքովայ հանապազ։ (խոր. գիրք Գ. զԼ. Խը)։

կունեաց, հազիւ թէ խոսքով օտարի մը տար այդ գիւղը, գեղեցիկնեւրուց մէկն, եթէ Ամատունիք ազգակից չլինէին Արշակունեաց։ Ինչպէս Տրդատ ևս պարզեց Շիրակն և Արշարունիքն իւր ազգակից կամսարականաց։ Դեռ աւելին կայ. Ամատունիք ազգականութիւն ունեցած են նաև Լուսաւորչայ տանը հետ, զի Օտայ կեսարիայէն կը ճանաչէր զԳրիգոր, երբ նա իւր օտարական(?) և անձանթ Տրդատայ ծառայութեան մէջ կը մտնէ։ Յետոյ Արտաւազդ (անշուշտ Ամատունի) փեսայ Օտայի կը մատնէ զԳրիգոր Անակի որդին լինել։ մինչ Օտայ Զենոբ Գլակայ մէջ, Գրիգորի աներոջ քեռի կը կոչուի։ Այս խնամութիւնն օտարութեան մէջ, արենակցական կապերով միացուցեր էր այս երկու տներն. անոր համար գուցէ Մեսրոփը, աւելի հակեալ էր առ Ամատունիս, որոնք ինչպէս յիշեցինք անձնանուէր եղած են առ Արշակունիս և առ Տունն Գրիգորի, որով իրրեւ առ առաւել ընտանի՝ կը յայտնէ իւր փափաքն թաղուելու յՕշական։

*
* *

Մեսրոփը մեռաւ այնպիսի ժամանակի մէջ, երբ արդէն գործը հաստատուն հիմունքների վրայ դրուած էր, և երկիւղ չկար այլ ևս վնասուելու ժամանակի հարուածներէն։ Հոգին լուսաւոր նշանի շողի հետ չուելով յերկինս, սրովբէատես աչօք Մասեաց սրբամարութիւնը գաւթէն դիտեց իւր քառասնամեայ երկար տընութեանց, արտասուեց և հեծեծանաց բեղմնաւոր արդիւնքն. աչեց Հայաստանի դաւարագեղ հասկներն և բանաւոր անդամատաններն, մեղուաջան մշակներն, զննեց մաքի տիրապետութեան յաղթանակն. զգաց որ իւր կանգնած ամբարտակն ոչ բռնութիւն, ոչ ժամանակն չպիտի կարենան կործանել, այլ զուգահաւասար իւր նուիրական Մասեաց, վսեմ և խրոխտ զուխն և կերպարանքն ցոյց պիտի տայ գալիք ազգերու. դա Հայի կեանքն է որ անոր հետ պիտի ապրի։ Եկեղեցւոյ սաղմոսաց մրմունջն պիտի խառնուի դրախտի գետերու մունչիւնի հետ, արբուցանելու Հայոց հոգին. որով միշտ նորոգուի և վերածնանի ժամանակի հնութեան մէջ։ Գիրք և զրականութիւն եղաւ մարմնացումն հայութեան, ազգային կեանքն խոտցաւ մագաղաթներու ծալքերու մէջ. քարեր պիտի մաշին, պարիսպներ կործանին, քաղաքներ հետախաղաղ պիտի ծածկուին հողի տակ, սակայն մեր նախնեաց մատենագրութիւնն պիտի մնայ կոթող մը անցեալ հայութեան, յոյս մը ապագայ սերնդեան, միջոց մը իրեն գոյութիւնն պաշտպանելու և ոյժ մը վերանորոգութեան և վերածնութեան։ Միայն Մեսրոփը անունն ասելն, կը բովանդակէ յինքեան քառասուն դարուց պատկերն, որոյ առջև դարեր յարգանքով կը խոնարհեցնեն իրենց զուխը։

Փե.դ զարաշըջանի կատարումն՝ համօրէն գրական աշխարհի յարգանաց տրիտուրն էր որ Մեսրոփայ անմահ ճակատին լուսասփիւռ մը կ'աւելցնէ։ Մենք ալ առաջիկայ զրութեամբ կամեցանք մեր նաքարակիտն ձգել հայրենի գանձանակին մէջ, ուզելով պատուել անոր ծագումն և ծնունդն, ջանացինք ցուցանել որ թագաւորական և Հայրապետական տներու պատուաւստէն բողբոջած եզական ընծիւղ մ'էր, և

անով կարողացաւ գործել և ի կատար ածել գերմարդկային գործը, գրոց գիտն Հայոց, Վրաց և Աղուանից, և Հայկական Մատենադրութեան սկզբնաւորութիւնն և յառաջադիմութիւնն, անով յառաջ եկած խմորումն երեք դրացի քրիստոնեայ ազգերու, և այն ևս այնքան սուղ ժամանակի մէջ:

Արդարեւ ապշեցուցիչ է մտածելն անգամ թէ՛ մի մարդ որ երեսուն և հինգ տարիներ հանդիսացաւ իբրեւ համաշխարհի ախոյեան, մի գերբնական էակ, մի ստեղծագործական ոյժ, ապրեցաւ և գործեց և կերպարանափոխեց ներկայ և գալիք ժամանակները, վերածնանելով մի ողջոյն ազգ բարբարոսութեան խաւարէն, լուսոյ, յառաջադիմութեան, քաղաքակրթութեան շաւիղի մէջ դնելով, տպաւորելով մի այնպիսի անջնջելի կնիք իւր ժամանակին, որ Հայն Ոսկի դար պիտի կոչէր, հազիւ գիտենք թէ Հացեաց գիւղէն էր և երանելի Վարդանի որդին: Մեսրոպի գրական և քարոզչական աշխարհակալութեան առջև չեմ ասեր ժողովուրդ, շինականք և քաղաքացիք, համակրողների կամ աշակերտների մի խումբ, այլ Հայաստանի և օտար աշխարհաց ամեն նարարձր ազնուականութիւնն, ազատք, իշխանագունք¹, թագաւորք² և կայսերք³, Եպիսկոպոսոնք և Հայրապետք⁴ ելեկս առնեն իրենց յարգանաց և պատուասիրութեանց ցոյցերու մէջ, մանաւանդ Բիւզանդիոնի գոռոզ արքունիքում. վերջապէս այն սերտ, համերաշխ և անբաժան զուգակցութիւնն, գործակցութիւնն, աննախանձ փառաբանութիւնն առ անձն Մեսրոպայ ի կողմանէ Ս. Սահակայ և Վառձապուն թագաւորին ապացոյց մ'են նորա բարձր և ազնուական ծագումին. բաւական են փարատելու ամեն տարակոյս և հաւաստելու գրեթէ անվրէպ կերպով, Մեսրոպայ մեծ նախարարական Վահուենաց ցեղէն սիրելուն, Արշակունի թագաւորական տան ազգակցութեան և Ս. Գրիգորի ազգի հետ արեւնակցութեան: Այլազգ այդ մեծ մարդու կեանքն որ մինչև ցարդ իբրեւ մի առեղծուած հասեր է մեզի դարուց ի դարս, անհասանելի և անբացատրելի կը մնայ թէ ինչպէս «մի համեստ գիւղացի» հակառակ դարու ոգւոյն, քաղաքական զուտ ազնուապետական դասակարգին՝ վաւրած լինի մեծամեծ և պատուաւոր պաշտօններ թագաւորաց արքունիքում, զինուորական արուեստով սիրելի եղած իւր զինուորաց⁵, յետոյ մերկացած «գիշխանակիր ցանկութիւնս», այսինքն իշխանական մարմնական պատիւն որ էր Տանուտէրականն. և ուր որ կը ներկայանայ թէ՛ Հայոց աշխարհի մէջ և թէ օտար արքունիքներում իբրեւ ծանօթ, իբրեւ համահաւասար պատուով և աստիճանով թագաւորավայել ընդունելութիւն կը գտնէ. ի նկատի առնելով որ եկեղեցական դասակարգի մէջ բարձր աստիճան չունէր, ոչ եպիսկոպոսական (և թերեւ նաեւ քահանայական), մինչդեռ ամենքն թագաւոր և Հայրապետ մեծագոյն պատիւներ կը շնայլեն իբրեւ ազնուազգիի մը, իբրեւ առ Ուսուցող և Վարդապետ Հայոց

ազգին, Հայ դպրութեան: Մենք ինքնին կը կանխենք մեր ուսումնասիրութեան նորատի լինելը խոստովանելու, գուցէ և առանց խոր հիմունքներ ձգելու քննադատական հողի վրայ. սակայն ապագայի քննադատութիւնն և կամ մեղադրանքն չկասեցուց զմեզ՝ ինչպէս ասացինք, ամուլ քարեր իրար շփելու, յորմէ ելած աղօտ լոյսն գուցէ ծագէ նշոյլ մի հաւաստի Մեսրոպայ ծագման, ազգի և տոհմի վրայ և պատճառ տայ իմաստնագունից հասնելու լաւագոյն եզրակացութեանց¹:

Երևելի աշխարհիս տիեզերական յօրինուածի մէջ, ուսումններ տեղի չեն ունեցած, բնութիւնն Աստուծոյ ձեռքէն ելած կանոնաւոր կերպով ընթացեր է անկատարէն դէպ ի կատարեալն գնալով: Այսպէս նաեւ քանաւոր աշխարհի մէջ ուսումններ չեն տեսնուած, այլ քաղաքակրթութիւնն իւր զարգացման աստիճաններէն պէտք է անցնի կատարելութեան հասնելու համար. մեծ մարդ յանկարծ չի ծնանիր, այլ հարկ է որ մի ժողովրդեան և տոհմի երակներու մէջէն սողան քաղաքակրթութեան սերմունք դարերու ընթացքի մէջ և այն ատեն կարելի է սպասել մեծ ինքելի, տաղանդի և հանճարի տէր մարդկանց: Ոչ մի Սողոն, ոչ մի Նումա, ոչ մի Պերիկլէս, ոչ մի Օգոստոս կամ Նապոլէոն, Հօթենդոսներ կամ Զուլուներ չեն կարող ծնանել: Այսպէս մեր հինգերորդ դարն չէր կարող ծնանել մի Մեսրոպ, եթէ ասոր նախահայրերու երակներու մէջ խաղացած չլինէր դարերէ ի վեր քաղաքակրթութեան աւելն: Մեսրոպը եղաւ լուսափայլ աստղ մի պերճապայծառ համաստեղութեանն որ դարերու ընթացքի մէջ իւր անշէջ վառարանէն սփռեր է Ասքանազեան ազգին և Հայաստան աշխարհի վրայ կրօնքի և գիտութեան ճառագայթներն: Կրօնք և գիտութիւն թէ՛ հեթանոս և թէ՛ քրիստոնեայ դարաշրջաններու մէջ, ապրել, սնել և աճել են քաջատոհմիկ Վահուենաց ազգի մէջ, որ յանյիշատակ դարերէ ի վեր Աշտիշատու հրաշագեղ սարաւանդակի վրայից և ակնապարար Հացեաց դրախտի ձորակից և հովասուն պուրակից ջերմացուցել, լուսաւորել և ապրեցուցել է Հայաստանի սիրտն. պահել, պաշտպանել և ծաղկեցուցել են կրօնքն, յաստանի սիրտն. պահել, պաշտպանել են գիտութիւնն, որոց փառագագաթն կը հանդիսանայ իրենց անզուգական զաւակն Մեսրոպը, որ իրաւամբ կրնայ կոչուիլ Փրկիչ² և յարեար Հայ ազգին:

1. Feci quod potui, faciant meliora potentes. Աբարի որչափ կարացի, թող առնեն լաւագոյն որք կարողն են:

2. Կարգեալ այնուհետեւ Փրկչին առաջնորդութեամբ զգիր գրենոյն հայերէնի և հելլենացի ուղղեալ յօրինուածս: (Ղազ. էջ 42):

1. Կորին էջ 14:

2. Կորին էջ 15:

3. Կոր. էջ 17:

4. Կոր. էջ 18:

5. Սակայն այբուբեն Հայոց բովանդակ է ձեռն նախարարացն առաջնորդէր ի պատեւ րազմեա (Եղեւէ էջ 11):

